

Іван Керницький



Святоіванські вогні



Електронна бібліотека української літератури

Іван Керницький. Святоіванські вогні

Набір: Іван, Наталія Юзич

Електронне форматування: Максим Тарнавський

Текст звірено із виданням: Іван Керницький. Святоіванські вогні. Львів: «Каменяр», 1991

Зміст

МІЙ СВІТ	3	
СВЯТОІВАНСЬКІ ВОГНІ		7
СТАРА ХАТА	10	
ЯСНІ НОЧІ	12	
ЗНАКИ	14	
КОЛЯДНИКИ	16	
ЗА ТОВАРОМ	19	
ПРАЗНИК	29	
КРАМАР СЕНЬ СВИСТУН		51
БАТЬКИ Й СИНІ	67	
В НЬЮ-ЙОРКУ НА КОНЦЕРТІ		73
ТАВРО	78	
ЯЛИНКА ДЛЯ ТІНЕЙ	80	
У ВІДВІДИНАХ В АНДЕРСЕНА		82
ПОЕТ З БОЖОЇ ЛАСКИ		84

МІЙ СВІТ

I

Побілів від порохів позбиваний колесами цісарський гостинець, а пухка і їдка перина, що в ній грязюки по кістки, так само вперто і без милосердя припікає з-під споду підошви, як зверху липневий жар смалить зіпріле чоло.

Лінивий клопоть блакиті, а радше покрішка з розпеченої цинкової бляхи, притолочив згори дві широбедрі фоси, що розсілися обабіч сивого гостинця. На придорожнім бодяччі бурмотять сварливі гедзі, з-під пороху несміливо пахне орішина.

Рожево-білява орішина.

Йду.

За мною плентаються сновидами підскубані верби й роздзвонені стовпи телефону з чорними хвостами ластівок на дротах. Деся понад фосою скрегоче зубами серп, свищать зжаті жмені — о, знову бебехнув сніп, щось там тріщить: може, то свіжа стерня, може, чийсь крижі. Не бачу, хто там і що там, сліпота очі присіла, гірко і терпко від поту, як від полину. Шия мучиться у лещатах цивілізації, наче в обіймах боа-констріктора: еге, твердий ковнірець і краватка в цяточки. В'януть в'язи, мліють кістки від невинного клуночка і теки, напханої газетним барахлом. На долонях повискакували пухирі...

Тяжко!

Щось затяжко в цей млосний пополудень нести на собі вантаж двадцять другої «оної весни»... Ну так, юнак: каблукуваті, наче в емерита, плечі, заломані груди — у середині приграє фізгармонія, чоло, як зморщений пергамент, а до того в душі той полин.. Гіркий полин!

Йду.

Лице шквариться на сонці, як на сковороді тонкий схаб. У скронях дудонить ротаційна машина, в ухах ще вариться, наче в чайнику люцифера, міський гул, лементують примхливі телефони: «Алло! Редакція?» Підстрижені верби і стовпи міняються в очах лавиною шпальт і титулів, а кожна ластівка репетує:

— Сенсаційні новини! Чи буде війна?

Боже! Череп мені тріскає! Млість б'є... Чути здохлятину: це мені в ногах з-під купи пороху відкинула мертву головку маленька пташка. Жовтавий животик, судорожне скоцюрблені лапки, а крильцята в такі самі цяточки, як моя краватка. Комашня колядує, добирається до очей-кораликів — бал...

Знову між житом цвенькнув серп і свіжий сніп струсонував колосистою гривою. І тихо... Ятриться сонце у блакиті, як невтишений біль, зацімів сп'янілий день.

Йду.

II

Ця стежка...

Гадючка через фосу, між нивками.

Жито в хлопа, як білий гай. Наворусилось колосся, рій шорстких поцілунків обсів зболене чоло, а від тих пестоців мені так добре-добре. Йду, а білий гай дивується,

розкладає раменами, синьоокі волошки наполошено розплющились: підемо під серп?.. Із мачків тихо линуть зів'ялі пелюстки — жива кров капле; кучеряві горошки лестяться до колін, а лепчиця з полетицею обтулюють чорні рани в лоні матінки-землі, що порозтріскалася від пестошів розгнузданого липня. З тих порепаних і засклеплених ран сунуть без кінця і міри якісь дивні лапаті й волохаті створіння, вовтузяться, рачкують поміж пирієм, чогось пнуться стеблинням угору і летять сторчака вниз... Руда пшениця наїжила вусики, торохтять стрибунці, мов скоростріли, чепурний льон кланяється у пояс борозні, ячмінь заснув, як парубок під грушкою в неділю... Співає завітчана нива конюшини мелодійним хором джмеликів. Житня стерня зазеленіла рясно, невизбирані колосочки, на стежці розсипалось молоде зерно... Стоять чубаті полукипки. Під межею забув хтось полив'яний дзбанок...

— Дай Боже щастя!

— Дякую, дай... А то ти?!

Дов'язував жито на нивчині. Якраз крутив перевесло, а зерно сипалося з-під пальців, як з-під трибів. Був босий, роздягнений. У волоссі срібло й остюки. Дужі груди розхристані, сорочка, як хлющ. Загорів од сонця, чоло в перлах краплистих і жарких. З ясних очей — теплий-теплий привіт.

Батько!

— Ади, і жнець, і в'язальник! А я тут прію і мордюся... Го-го, пан уже у відпустці? В сам час трапив, на жнива!

Цілує мене в розпалене, мов жар, чоло — такий шорсткий цей цілунок, як дотик житнього колосся, і такий ласкавий. Чую, як б'є з нього дивна міць, бухає тепло — тепло землі, зачмеленої сонцем і пахощами сніжно-білих гречок. Довго держу в долонях батькову жилаву руку, порепану, потрісану, як самий чорнозем, із мозолями на щиколотках та кривавими задирками на обдертих пальцях.

Так дивно: здається мені — як лише випущу з рук ту сильну жменю, так усе піде ходором, усе провалиться в якусь безодню...

— Ов, ти щось марний... Може, тобі повітря бракує? Може, ти їсти не годен?.. О, їж, небоже, пакуй, що дають, на силу! Як будеш їсти і будеш пити, то будеш жити. Ти диви на мене: шістдесят на карку, одною ногою уже туди наставився, а ще роблю? А ти що? Гей хрущ... Позеленів...

А потім крадькома — налякано, притишено:

— Може, ти хорий?

Сміюся:

— Але ж ні, не бійтеся...

Батько кладе на стерню два снопи з буйними шелестячими чубами.

— Сідай.

Обсипається золото з неба, як зерно з перестоялого жита.

Навкруги — сіменаті ниви легіт колише, жебонять оси на межі, паленіє кущ терену, сохне кривавник. Батько добув з-під корчика писаний дзбанок, з якого пруть навіткача зозульки і мурашки, та байду разового хліба. До м'якушки прилипли білі пелюстки ромену.

— Може, покушаєш нашого торта, хе-хе!

Регочемо обидва. П'ю теплу воду з глиняного дзбаняти, жую чорний макух із відсталою на три цілі шкіркою, тулюся до китиць з колосся і волошок, вдихаю аромат свіжої стерні, п'янію від нього, немов від чаду... Легко мені — чарівна снага вливається у кров, вона вже не вариться, як у пеклі смола, а пливе спокійно, наче розлога річка лугами. Розпростуються згорблені плечі, у грудях розлив хтось животворний бальзам. Сонце таке ласкаве, голубе, небо сміється до мене, як очі любої дівчини. А я голосно жвакаю насущний, що ліпиться до зубів, гей карук, і також сміюся до сонця, до червони маків, до крикливих костогризів на самітній яблуні серед поля. А мій сивий і дужий батько сидить поруч і не зводить з мене своїх добрих очей. Показую йому пухирі на руках від клунка і теки, а він а качається з реготу.

— Ха-ха! Ото хлоп! Що такі руки варті? Навіть пироги ліпити нездалі...

Із-за пазухи випало батькові кілька стручків гороху.

— А бодай-га... Я тому малому гунцвотів вирвав. Най мале тішитися.

— Василькові? Я йому щось тут маю. Чоколяду...

— Пхі, ще що... Чоколяду! Аби був купив фунт солі, бо нема...

Стурбовано схилив чоло, скаржився... Але зараз похопився, заговорив:

— А за війну там не чути?

— Чути,— кажу розсіяно.

— Ге, тре' братися до роботи. Сабаш заходить.

Роздягаюся, закочую рукави, зношу снопи докупи, а батько кладе полукіпки. Стелється полем тиша, чути тільки, як шарудить колос і гаморять стрибунці. Сонце клониться до землі, лісам, ланам і травам та прощає їх довгим золотистим поцілунком.

Меркне день.

III

Йдемо полями, як духи... Попереду плечиста батькова постать у льняній сорочці, з серпом на рамені і стручками гороху за пазухою. Це для мого маленького братика Василька, що досі, певно, порпався серед дороги в порохах, а тепер десь, обмурзаний і з позбиваними пальцями та батіжком з вербового лика, марширує на свіжу бульбу. Колись-колись я також так порпався в поросі, й мені тоді тато приносив горох за пазухою. Але то було так давно, так давно...

Сонце запалося у синю глибіню вечора. Міняться кров'ю і самоцвітами баранці хмар. Цвіркуни на межах завели гучне весілля, їм вторують здалека басами жаб'ячі оркестри на ставищах, де ходять ночами блудні вогні, як причинні душі. В кущах, засинаючи, метушаться молоді пташенята.

Там — у прогалині — села не видно, але чути, як гаморить ручай, як блимають віконця вогниками. Вдарив дзвін на всеношне, аж стоголосою луною здивувалося темне поле. Бачу, як батько зняв бриль і голосно хреститься. На березі, рінню вкритому, мовлять хором вечірню молитву високі крислаті сосни.

Ніч розпустила чорні коси, як молода перед шлюбом. Батькова постать зникає мені з очей, розпливається у сутінках, тільки глухо стугонить хода по вечірніх росах. Як столітні меди, як хата, Купайловим зіллям замаєна, пахне земля. З нив, облогів та загумень, з лугів,

де дишуть кменом і тонуть у молочній купелі стіжки сіна, з розстайних доріг, де причаївся Блуд, де чорніють самотні хрести й заляті у віковій мовчанці кам'яні скитські баби, з болот і мочарів, де вродливі дикі лелії вдивляються сніжними личками в густі калюжі, з темрявих борів, де цвітуть липи й стигне живиця на смерековій корі,— ген з усіх-усюдів іде межами і борознами, по росах, по сонних голівках квітів, котиться, пливе дужою лавою дивний, могутній і ласкавий подих.

Це земля благословить.

Земля свята, напучнявіла з гіркого поту мого батька і діда. Земля родюча і плодюча, що пахне амброю й материними грудьми. Земля, що дає чорний хлібець діточкам з русявими кучерями та чорну труну струдженим кісткам батьків.

Земля благословить.

Благословить і мене, свого блудного сина, що змалечку відцурався її, пішов шукати квітку щастя на перехресних світових стежках. Чую, як голубить мене, як пестить, як гладить побурхане волосся, наче ніжна мамина долоня. Чую, як поле повними пригорщами бере полин з моєї душі й розкидає геть по борознах. Чую, як гасне в серці біль, мов падаюча зірка, як груди роздимає буйна радість, як бунтується кров. Я тепер — гей безжурне шибене хлоп'я з батіжком із вербового лика, йду, підскакуючи, за татом з поля!.. Йду окрилений, повний безмірного щастя й любові і несу в серці безцінний скарб — благословення рідної землі, а на чолі — шорсткий батьків поцілунок, що променіє, як усі зорі на синім небі.

Йду, а передо мною мій тато, мій сивий, плечистий, спрацьований тато з потрісканими мозолистими руками. Несе на рамені серп, а за пазухою, під теплими грудьми, стручки зеленого гороху ще для того другого, наймолодшого, сина.

Із-за темної крислатої сосни викотився великий блідий місяць і мережить сріблом батькову льняну сорочку, холодний блискучий серп та сліди босих ніг на білій запорошеній стежці.

Хочеться впасти навколішки й цілувати ці дорогі батькові сліди.

1936

СВЯТОІВАНСЬКІ ВОГНІ

Шовкове прядиво святоіванської ночі окутало чаром ліс, що очманів від дневного жару й застиг, запоморочений у похміллі, від мохнатих пеньків по рясні чуби ясенів, берестів і кленів.

Щось — гей чадом і чемерицею дишуть спросоння купи муравищ і дикі хабази по дебрах, і свіжа живиця, що зледеніла мережками на рожевій корі,— і в п'янім, безшелеснім ритмі ведуть химерні танки, мигають, блимають і гаснуть святоіванські вогники.

Від цього дивного похмілля, мабуть, і стара Хима дибає навмання лісом, як із празнику, доброго празнику — м'ясного, не з крижівками і прісним борщем, мов на Чесного Хреста. Отак стара Хима — кривульками від корча до корча, а грабові прутики, влізливі, гей ті реп'яхи, микають бабу за димку, то за запаску, то по зів'ялих, як той шкурлат, щоках, по носі з бородавкою, по очах бабу цвікають, каламутних і сухих, бо сльози витекли за дітьми та внуками — еге! — ще коли викапали до одної...

Діти й онуки пішли замолоду глодати сиру землю, а стару Химу лишив Господь наче за кару на білім світі, мовляв — не жий, бабо, а мучся, капарай свою старість, терпку, як полин, і гірку, як гірчиця, обгуркай чужі пороги за ложкою лехвару, а ні — то їж коліна. А нічними сутінками, як добрі люди йдуть у стебло, тащи з панського ліса, висолопивши язика, грабове ріща, щоби було чим під триніжками закоптити, але слухай, як трава росте! — аби лиха година не наднесла того лісничого з каправими очима!...

Баба Хима хильцем-тихцем і крадькома — чапчалап,— а ліс, гей заворожений, ані шелевень, лише сонні роси скапують перлинами з дзвіночків на срібнолистий копатень, і сухий мох та рум'янок хрупотять під бабиними п'ятами, що потріскали, позсідалися — ріпицю на них можна сіяти.

Часом баба настолочить сивульку чи хробачливого козаря: зараз розгортає папороть і нипає, чи нема другого; як знайде — прихапцем пхає за пазуху. В ломаччі щось зшолопотить — баба наслухує: може, яка гадина?.. — і мороз йде бабі поза гребінну рубашу, холодний піт слезить з-під очіпка і руки трясуться, коли тягне гілляку з австрійського «дикунка», а бабині руки зісохлися, як цівки з пряжі,— такі спашені від розкошів та гараздів... Десь на дубі скрикне спросоння дрозд, як перепуджений, мигне темна тінь з пенька на пеньок, а бабі знову тіло терпне й серце опихає, наче в ступі. Це жах повзе, рачкує он там, з глухині, а бабі ввижаються якісь страхіття — може, зеленобороді лісовики із сернячими ратицями, може, богині з чорними гривами, що вийшли з дряговин у Купайлову ніч прати сорочечки потерчатам...

Тихо плюскаються зорі в чистих, як слеза, дощових калюжах, що блистять між золотистою перервою на галявах. На одній полянці, що засинілася від незабудків, виглядає з зілля лисий кінський череп; сполоканий росами та висушений сонцем — глумливо шкірить кливаки до розміряного неба. Святоіванські вогні безжурно граються над ним, виводять аркана...

Стара Хима стає, наче вкопана, з оберемком ріща на згорбленім хребті — еге! — засапалася баба Хима, а в грудях деркотить і грає, як на органах, бо баба трохи дихавична — еге ж: задуху має і в котиках завжди ломить на сльоту... Місячні стрибунці скачуть з

березової кори на поскороджене борознами і спітніле бабине чоло, а там — і гульк! — на лисий череп між незабудьками. А цей, іродовий, ще дужче шкірить кливи, таки до баби шкіриться: гі-гі-гі, гі-гі-гі!.. — стара Хима так і чує, як по-коначому лящить лісом цей регіт — якби хтось пересипав горох з нецьків до нецьків: гі-гі-гі! Хреститься баба з малькута, бо правою рукою тримає плахту з ріщам і шамкає беззубим ротом: «Нявца й сина і швятого духа».

З левад, що в сизій млі скупались, лине до ліса гомінлива жаб'яча скарга, а з нею — запашний подих свіжих покосів. Баба Хима шморгає носом з бородавкою — ади, як пахне кменом, м'ятою й суніцями... Наче весною пахне і молодістю.

На дні скоцюрбленої бабиної душі ворухиться щось сонячно-тривожне, але далеченьке — як небо від землі... Еге, засклепло бабине серце, як обліг півкопи літ не підкладений, згугнявіло й оглухло, як порохнявий пень... Слинить баба язиком шорсткі порепані губи — щось запекло в сухих очах — і йде, зігнувшись у три погібелі, крізь сині незабудьки, а непосидючі вогники так витинають коломийки, аж бабі світ в очах троїться! Залізла баба у кропиви, по литках вогнем пашить, малинник плентається під ногами, а мокрі пелюстки дикої рожі липнуть бабі до рук і до поморщеного, гей капшук, обличчя.

Вийшла баба з лісу на чисте поле, біля рогачки аж захлиснулася від парного подиху чорнозему, а кругом — нивки, нивки сіменатими латками, як маку їх, цих нивок, що три скиби, то борозна. Настовбурчились житні полукіпки по стернях, а пшеничка ще на пні, клониться бабі впояс щебетливе колосся — не так тої пшенички, що блаватів, мачків, ромену та полетиці зародилося на славу...

Вилізла баба на широку межу, обросилася по коліна, цвіркуни врізали собі марша — аж копоти пішли по сонних травах, якась шприха відламалася від Великого Воза — чиясь душенька помандрувала в кращі світи — і витрішкуватий лилик перекабанився, як грудка землі, над бабиною головою.

Пихицьнула баба плахту за межу й сама звалилася на неї, гей тіло без душі. Задеревіли бабі крижі, дух заступило — ані суди, Боже! — кольки під грудьми сперли, химерні вогники загзилися, затанцювали з роєм зір, аж бабі світ пішов ходором. З усіх боків присіли бабу комарі, загомоніли на radoщах, мов дяки на парастасі, тнуть без милосердя, за обшивку лізуть, та бабі це байдуже, навіть не чує, шкіра вже задубіла, як підошва. Оподалік облився молоком кущ свербигузу, під ним перебакирився миршавий хрестик... Три цісарські улани лягли тут колись в блискучих чаках з павиними перами і повними животами шрапнелів. Під хрестиком поріс розхідник, батоги, кривавник і святоіванське зілля... За загумінками здрімалося село між темними садами, зацвіли липи при шляху, хрест на церковній бані палає золотом — це хлопці на вигоні кладуть субітку, як луна котиться нивками парубоцька пісня... Зиркають побілені стіни з-під замаєних острішків — еге! — це ж завтра Купайла; помаїли діточки стріхи, лише бабиної не було кому — маячить стрепіхата, мов опудало, гадав би хтось — курник або жидівська куча...

Паде баба навколішки в траву, роса цілує бабині руки, навколо пахне шерепець, рум'янок і материнка — ото раз!.. Де ж таки... Всі стріхи повбирані, а бабина, як не в людей. Віночків не наплела — деде! — не ті вже руки до віночків, але хату треба, як Бог приказав... Простягає Хима пальці по святоіванське зілля — такий рожевий цвіт, зубаті листочки, — запирається колінами в землю, сіпає щосили, хоче вирвати, агі!.. Що за диво?

Це наче святоіванське зілля тягне бабу до себе, зубаті листочки так лоскочуть попід бороду, рожевий цвіт приморгує — ходи, ходи, старий дербаку!

Меркне бабі в очах, темніє, гасне: ще ці химерні вогники мигають, мов крізь туман, але вже меркнуть зорі, місяць запався, як у безодню, уже сверщка в борозні занімило, не чути, як дише медом лан конюшини.

Все дуже й дужче хилиться стара Хима під свербигузовий корч. Над межею перейшла північ, розпустивши чорні коси. Десь у самісінькім серці глухині, між ярами й лисячими долами, де дідько добраніч каже, а промінчик сонця не прозябне, де вічні сутінки, а вогка гниль точить зеленими зубами столітні виверти,— там, в чагарниках чорнобилю й клекічки, діються дивні дива Купайлрвої ночі — розвивається цвіт папороті, цвіте жемчугами чар-зілля, цвіте комусь доля, а чиясь надія, незбагненна та невловима, як пташка щастя...

Над мокляками блудить Блуд — щось загубив, чогось шукає вовчими сліпаками.

Від Великого Воза відламалася нова шприха й покотилася ясною дугою у безмежну далечінь.

Стара Хима спить, втуливши голову в кущі кривавнику і материнки, та тулить до грудей сухими, як цівки, руками святоіванське зілля.

Над нею в безшелеснім хороводі мигають, блимають і гаснуть святоіванські вогники.

1934

СТАРА ХАТА

Таких старосвітських хатин уже небагато. Вони вмирають так, як повмирали ті, що їх колись ставили. В нашому селі вона одна-однісінька. Має сто сім літ і мало не по самі вікна вже вросла в землю. Стоятиме ще до неділі. В понеділок до схід сонця Сенько Маланюк скличе сусідів, вони підріжуть трухляві слупки, здорово підіпруться дрючками, крикнуть «гей, р-руп!» — і зі старої хати залишиться лиш купа пороху... Сьогодні вона ще стоїть. З-під стріхи ще куриться сивий дим. На порозі ще сидять діти з кучерявими голівками і з череп'яної миски сьорбають теплу юшку. Під малим віконцем ще цвіте черешня і радісно гомонять бджоли. Стара хата бачить те все і чує... Вона ще жива. Хоч старість згорбила їй спину, хоч літа похилили додолу, вона вперто стоїть на дубових закопах, твердих та черствих, як тверді і дужі були її будівничі.

Стін — майже не видно. Здолу наче проковтнула їх земля, згори закрила стріха. Широка, гей покрішка, почорніла стріха, поросла мохом, розхідником і зеленою травою. В самі жнива ця стріха виглядає, як хлопська нивка. Цвіте тут синій блават, червоніють маки і тихо шелестять колоски жита. Проживають тутечки миші, оси, воробці, чмелі та інша твар господня. Замість комина стоїть чубате бузькове гніздо. Дим з-під бовдура мандрує собі на пекарню, звідтам до сіней, з сіней на вишку, а з вишки шпарами тікає на вольний світ. Димом перепоений тут кожний кілок, кожна стебелинка. Димом пахне ціла хата. На вищі всі крокви і банти густо присипані сажею. Як стукнете дверми, то сажа паде вам на голову. Двері важкі, скрипкові, з дерев'яним засувом. За дверми, на кілочку, висять торішні посвячені вінки. Під стріхою позатикані «божі листи» і старі цісарські корони.

Якщо хочете вийти в світлицю, то напевно стукнетеся лобом до старенького одвірка. Ваші очі, що привикли надворі до ясного світла, зразу не побачать тут нічогісінько. Крізь малі віконця, прислонені черешневим гіллям, лиш вряди-годи закрадаються до хати цікаві соняшні зайчики. Аж пізніше ви запримітите зараз біля дверей здоровенну піч, що з усякими грубками, припічками, запічками розсілася, як печериця, на півхати. Коло печі звисає від стелі довга жердка, а на ній всі хатні достатки. І дідова полотнянка, і бабин кожух, і Орисині черевики «на корках», і Михасеві жовті мешти... Широка постіль застелена білим рядном, а копиця з подушок сягає аж до самої стелі. На цій постелі прийшло на світ багато кріпких Маланюків. А на тій дубовій лаві клалися на вічний сон їхні батьки... На отсій скрині, залізом кованій, світилися за їх душі воскові свічки, а дяки читали псалми... Сіру, задимлену стелю піддержують три соснові трами. Поміж щілинами, що поробилися в трамах, переховує Сенько Маланюк найцінніші свої документи: податкову книжку, кобилячу легітимацію і позви зі суду. На середущім трамі видовбаний хрест і Боже Провидіння, а збоку такий напис: «Благослови, Господи, дом сей і живущі в нем раби божія Йоана Маланюка і жену єго Катарину. Дня 15 априля 1826 года».

Раби божі Йоан і Катарина повмирали ще панськими рабами. Аж п'ять літ по їхній смерті милостивий цісар скасував панщину.

Попід стелю рядочком навколо світлиці поприбивані образи. Усі в порохнявих рамах, вкриті порохом і павутинням. Сновигаються по них павуки та влізливі мухи. Святим угодникам від старості почорніли світлі обличчя й померкли очі. Кожний образ

пообтиканий з усіх боків ще малими образочками, так що всіх святих, менших і більших, можна тут начислити до двісті. Між св. Варварою а преподобним чудотворцем Миколаєм висить одна дуже сумна картина. Намальований тут небіжчик Франц Йосиф І, як простягся на білому катафалку мертвий без життя... Біля нього міністри втирають рукавами заплакані очі... Зараз, недалечко, інший образ: на нім намальовано чотирьох славних цісарів, що хотіли конечно виграти велику війну — німецького, турецького, болгарського, ну і «нашого», австрійського. Малий Юрцьо як мовить увечері «Отченаш», то молиться лишень до цих «бозів» із золотими «менталями».

Сонце заходить, вечоріє. По хаті блукають сутінки. Блукають, як тіні предків, як спомин давніх літ... Під вікном шарудить вітер... Білі пелюстки черешневого цвіту тихо сиплються на землю... Стара хата стоїть німа, мовчазлива. Від неї віє вже могильним холодом. Вона вже відчуває свій кінець... Га!.. Трудно. Пережила своє. Багато бачила, а ще більше чула. Тепер — амінь! В понеділок вранці Сенько Маланюк трутить її, як порохняву вербу. На її місці поставить нову хату. Гарну, муровану, з «фаєрмурами», з великими вікнами та з комином на чубку. Крівлю покриє червоними дахівками, а стіни побілить вапном.

По старій хаті загине слід, загине пам'ять.

1934

ЯСНІ НОЧІ

Цього місяця було кілька ясних ночей. Отак, бувало, пізнім вечором вийдете з хати, надворі вам ясно, як удень! Так місячно. Синіє мовчаливе небо й зорі переморгуються, й чути, як падає пожовкле листя на ясне плесо річки, чисте, мов хрусталь. Над річкою настовбурчилися кострубаті верби. Задивилися у воду на свою вроду. З-поза їхнього віття крадькома зиркає у малі віконця настирливий місяць і призирається, як на постелі поснули діти з руськими голівками у гребінних сорочках. По леваді завели мовчазний хоровід сивовусі вечірні мряки.

Тихо. Ясно і тихо.

І вам пригадується...

Еге ж!.. Такі ж самі тихі місячні ночі були тоді... І місяць зиркав у віконця і зорі переморгувалися. А небо також було сине. Тільки собаки щось дуже вили. Сідали посередині подвір'я, знімали щелепи угору і довго протяжливо вили до зоряного неба.

Люди казали:

— Буде війна!

— Буде війна, бо собаки виють і фасоля подорожіла. Так само було й у чотирнадцятому році... Собаки виють, бо вітрять кров. Го-го, німина то розуміє... А фасоля подорожіла, бо купують на хліб до війська.

Справді, якісь дивні були тоді ночі, ранньою осінню. Отак, бувало, стоїте серед німої тиші, задивлені в безмежну синяву неба, заслухані в таємний віковичний гомін, що навкруги вас, і нараз...

— Що це?

Блудні вогники по полях ходять? Ні! Але ж ні...

То, може, конюхи кладуть багаття та й бульбу печуть?

Де там! Файна бульба!.. Ну, ну...

Полум'я росте, вогонь бухає, як кров із живої рани, дим садить вам такий що ну, іскри танцюють мільйонами роїв...

Овва!

Багрянє небо і вода у тихій річці, криваві тіні сновигають по білих стінах. Біля оплітків напівсонні розхристані матері тулять до себе наляканих дітей. А дужі батьки з сірими обличчями зложили руки хрестом на грудях і широко розкритими очима дивляться на палаючий небесний склін. А тремтячі уста шепочуть...

І тоді серед гробової тиші — гомін дзвонів. Ох, той гомін! Такий якийсь тривожний, такий переразливий, аж болючий, аж проймаючий до глибини душі.

Так...

Ви, мабуть, повік пам'ятаєте той гомін дзвонів що котився тоді полями ранньою осінню, у такі ясні аж заясні ночі... Правда?

Правда, Василю Слоцький, Дмитре Пилипенку, Гнате Синишин, Сеню Головатий, Йване Чорнію, Грицю Закалюжний, Ониську Дужий?

Так чи не так, газди мої милі та й сусіди любі? А чого ж це ви, мої дорогенькі, від тієї пам'ятної осені отак плентаєте ногами та й ходите, гей каліки? Га? А що це ви ховаєте он там, за ковбицями, біля постелі?.. Ага, біяки від ціпа, полومانі на твердих хлопських

клубах. Так, так... Певно, на пам'ятку своїм онукам і правнукам. Так...

А на могилах Степана Синиці і Петра Костишина шарудить жовте листя, що попадало з калинових кущів. І дрімуче смерічкове віття щось шепоче березовим хрестам. І срібний іній блистить до місяця на зів'ялих травах... І якесь дрібнесеньке біле цвіття наче невинними дитячими очима глядить на світ.

Це, певно, так рясно зацвіли сльози старенької матері й сестрички з голубими очима, й чорнобрової дівчини з білим, блідесеньким личком.

Ніч.

Ясна ніч...

1934

ЗНАКИ

Сидів переді мною й розповідав:

— Не люблю, бачите, оцих «знаків»... Як почую, що десь чекоче сорока, то зараз затикаю собі вуха. Як побачу, що кіт миється, то щось аж підносить мене вхопити книжку чи чорнильницю й жбурнути в богу духа винне створіння. А коли ненароком самі двері відчиняться в кімнаті, то мене зараз кидає в пропасницю.

...Це було з початком війни. Осінь ще суятилася по землі, лінива, глуха осінь. Листопад. В наше село прийшли тоді мадяри. Мені минало шість літ. Тямлю добре, бо саме цього літа я почав пасти корови. Так... Ми всі зачинаємо від гусей і коров.

Вже було зполудня. Надворі політав перший сніг.

Батько саме приїхав з «форшпанки» і грів над грубкою задубілі руки. Мама сиділа на лаві під вікном і пряла кужіль. Я крутився біля неї й засукував веретено.

Зараз за вікном бовваніла, знімаючи в небо чорні руки, росохата груша. «Петрівкою» звалася, а грушки на ній завжди найскорше дозрівали... Тепер торопіла чорна і німа, як осіння північ. Лише сороки й ворони верещали на ній від світу до ночі.

І ось одна сорока злопотіла крильми, сіла на стрісі та голосно зацокотіла. Я припав до вікна і сплеснув долонями.

— Мамуню! В нас нині гості будуть!.. Адить, як сорока чекоче...

Мама якось тривожно глянула на мене, потім на батька, але нічого не сказала.

Із запічка скочила на лаву, а з лави на долівку заспана, буріхата кітка з зеленими очима. Вона сіла під порогом і почала вмиватися. Раз у раз лизала язичком лапку й гладила нею по голові.

Я знову підскочив з радості.

— Мамуню! Та в нас таки наравду гості. Адить, вже й киця миється!

Тоді батько уважно глипнув на мене і сказав коротко:

— Будь тихо.

Мене аж зморозило. Батьків погляд був холодний, як ніж. Я тата дуже боявся. Не знаю чому бо він ніколи мене й пальцем не доторкнувся.

Надворі засвистав, захлиснувся реготом вихор. Телепнув собою до вікна, аж заплакані шибки йойкнули, потермосив воротами і голодним псиськом, заскавулів на вищі. Тоді двері до світлиці скрипнули і поволі-поволі відчинилися наостіж.

О! Тепер я знав напевно, що в нас сьогодні будуть гості... Та як? І сорока чекотіла, і киця милася, і оце двері відчинились!.. Го-го, прийдуть гості, ого, вже йдуть!..

На подвір'ю заступотіло з десятків ніг, загаморили голоси. За хвилину гості вже входили в хату. Були це мадяри. Мали сині мундири, рябі пики з чорними вусищами, блискучі залізні шеломи й набагнетені кріси. Череватий фельдфебель, що йшов попереду, крикнув до батька по-німецьки...

—Збирайся!

Батько підвівся зі стільчика й випрямився на весь ріст. Так... Пам'ятаю його як нині... Був кремезний, високий, головою сягав трама. Ліву руку мав переломану, смерека в лісі второшила. Тому його не взяли до війська. Батько розумів по-німецьки. На вищі мав цілу стирту всяких книжок, а люди в селі звали його політикантом.

Він глянув просто в вічі надутому фельдфебелеві й спитався:

— Куди?

Цей люто блиснув очима і крикнув удруге:

— Збирайся!

Батько не рушився з місця. Його широке лице було спокійне, як з каменя. Ясні очі полискували, як леза багнетів.

Череватий фельдфебель аж мінився зі злості.

— Збирайся! — прохарчав.

— Куди?

Мадяр залавав і розігнався на батька з наїженим штиком.

— Hält's Maul! Vorwärts — marsch!¹

Батько здоровою рукою відсунув від грудей кріса і підійшов до матері, що напівмертва тремтіла під вікном.

— Будь здорова...

Потім схилювся наді мною й поцілував мене в чоло.

...Цього вечора бачив я свого батька останній раз в життю. Його повісили ще тої самої ночі на росохатій «петрівці» під вікном.

...Так, молодий товаришу. Тому й досьогодні я не можу стерпіти оцих знаків: як сорока чекоче, як кіт миється і як неждано самі двері відчиняються в кімнаті.

1934

1. Стуль морду! Марш вперед! (Нім.).

КОЛЯДНИКИ

Свічка на скрині похнюпилась і плакала білими сльозами, що завмирили в грудочках на цілушці житнього хліба. Під льняною скатертю пахла відцвілим літом отава, і сніп вівсяний на покуті клонив кучері перед богами, павутинням закосиченими. По світлиці лазили сновидами сум і нудьга. Рачкували по розстеленім дідуху, квокали та ціпали, щоби вуйні Павлісі неслися кури навесні. Присідали на порозі, нишпорили під припічком, сисялися на жердку з платтям і кожухами й кукали до щербатої макітри з жмінкою куті на дні — для духів з того світу...

Знадвору влетів до хати й радісно стріпотав крилами гомін коляди. Біля загати заскрипів сніг під гурмою чобіт. Сум і нудьга засуятились і хоч-не-хоч полізли одно за другим у щілини в почорнілих трамах. Свічка якось радісно мелькнула жовтим язиком, а божі достойники в сіменатих рамах видивилися на себе з усіх кутів світлиці — наче здивувалися... За бабкою припинив свій отченаш сірий котисько, а на постелі перестала кивати очіпком вуйна Павлиха.

— Павле!.. А стань-но! Хто то там? Вуйко Павло перехилився через побішницю до вікна.

— То ті з козами...

— Га?

— З козами!

— А відпукай!.. Заціпи двері. Снігу нанесуть за ходаками...

Але ті «з козами» вже були на порозі. За ними гульнув попід ноги до світлиці шпаркий морозний подув. Свічка полохливо закліпала віями, але не погасла.

— Христос раждається! — загули хором «пастиріє» в солом'яних брилях і поставили на скрині вертеп.

— Славіте!.. А запирай там двері! Отворив настижир, як у червцю!

Вуйко Павло, кахикаючи, підвівся з лави й закинув на плечі сердачину, що на ній був прикуцнув і здрімався. Вуйна поправила на голові лабату хустку, втикаючи під очіпок восковими пальцями жмутки молошного волосся.

Сірий кіт висунувся з-за бабки, сів на припічку й ясно засвітив очима.

В хаті творилися тепер дивні дива.

«Пастиріє» познімали солом'яні брилі й попадали навколішки, бо оце явився їм Ангел Божий в довгій сорочці з натичкою та з повісмом льняного клоччя на голові. Горбатий жид з криво приправленою бородою складався в три погібелі перед царем Іродом, що нарядився в дивовижну шапку, якби позичену в князя Мономаха, а в руці держав страшенний меч із соснової лати. Так само смертоносно виглядали шабляки його римських воїв, що були в повишиваних сорочках і мали посинілі від морозу носи. Тут і насунула, мов хмара, височенна біла Смерть, припудрована мукою. Вона замахала косою і сперезала Ірода по клубах. Лютий цар покотився на соломі, аж в нім в середині щось векнуло. Тут і скочив, гей Пилип з конопель, присадкуватий Антипко з чорним, як мазюка, обличчям. Він вхопив Ірода за обшивку, з пекельним реготом затащив під двері та посадив на порозі. Тоді «пастиріє» нарядили солом'яні брилі й заколядували «Бог предвічний»...

Вуйна Павлиха згорбилася на постелі й заломивши руки, наче оце зібралась голосити

над покійником, гляділа на ці дива і похитувала очіпком.

— Цуд чудесний!.. Боженьку... Ото раз!

До скрині приступив читальняний голова, молодий велетень з ясним широким чолом і чуприною, як житнє колосся.

— Вуйку, може, ви щось пожертвуєте на читальню?

Вуйко Павло мов і не чув, що це до нього мова. Сперся ліктями на побішницю і якомсь хмарно дивився у вікно, що за ним іскрився і променів срібно-білий світ та процвітали зорі на хрустальному гранаті неба.

Вуйнині лагідно-допитливі очі силувалися збудити старого з отупіння.

— Павле... Чуєш?

Але вуйко наче зацікавився. Тоді вуйна Павлиха охаючи, зісунулася з постелі і подріботіла до мисника.

— А на що ти, Петруню, збираєш? На церкву?

— Ні, вуйно, на читальню.

— Ото раз!

Вона взяла з полички полив'яну мищину й добула з неї двоє яєць. Хвилину щось міркувала і добула ще одно.

— Най! — промовив неждано вуйко Павло.

— Га?

— Най, кажу! Глуха-с?... Вуйна похитала очіпком і назад поклати яйця до полив'яної миски.

Ясне чоло читальняника Петра захмарилося.

— Вуйку! Такі-сте бідні?

Вуйко Павло не обізвався ні словечком. Встав і обережно, щоби не струтити свічки на соломі, підважив віко скрині. Добув з перескринка вдвоє зложений папір і мовчки положив на скриню. Петро чухав чуприну над льяною скатертю...

Свічка на скрині догоряла. По білих стінах вели хорів дивні тіні. На припічку молився сірий кіт, а на постелі далі кивала очіпком вуйна Павлиха.

Вуйко Павло прикуцнув біля вікна і все ще торопів чомусь в небо, зорями мережане. В світлиці було тихо, хоч маком сій... Зі щілин у почорнілих трамах крадькома вилазив сум і кукав до макітри з жмінкою куті на дні — для духів з того світу...

А раннім ранком, як сонце радісне ставало й колядували різдвяні дзвони, попід білесенькі криші линула новина, що старий Павло, найбільший у селі ґазда і скупендряга, записав у тестаменті увесь ґрунт на сільську читальню... Люди дивом дивувалися. А забобонні говорили, що це не вуйко зробив, а вуйків син-одинак стрілець Василько, що п'ятнадцять літ тому, на самісіньке Різдво, звінчався на нічній стежі з палкою любкою — «дум-думом»... І кажуть, що на самий Свят-вечір, у ясну північ, коли зорі так чарівно процвітають, коли в стайні говорить німина, коли на льяній скатерті догоряє свічка, а кутя з дерев'яною ложкою ждуть на гостей з того світу — тоді завітав у рідну хату одинак Василько і відписався від батьківщини.

...І знову пішов Молошним Шляхом у сірій стрілецькій блюзі, з крісом на плечі на віковічну стежу, що на ній немає змін, що з неї немає вороття.

1934

ЗА ТОВАРОМ

I

Була провідна неділя і розсміяне пополудне, і верби маїлися у мрійливі кучері, як тато сказав:

— Василю, поженеш нині товар!

— Ой, де ж таке мале! На дощі, на сльоту... Там шибеники, збитошники битимуть його, поштуркуватимуть...

Так мама. Стишилася коло печі та похитувала ногою малу Ганю в колисці. Ледве чутно скаржилися ходильці, а за ними жебоніла якась мушка, що силувалася із смертю у павутинні. За вікном родилися бруньки цвіту на молодій яблуньці.

Чоло, як у Богородиці, хустка в дрібні горошки подалася назад, у волоссі перше срібло та перші борозни на обличчі, сонцем і болем списаному,— а очі материні росами зайшли, стемніли:

— Най ще бавиться...

Тато чогось закашлявся, крижі випростував, бурмотів, що рук не чує від чепіг, підтягнув ремінець на животі і ваги в розтарахканім годиннику, сердився:

— Ну-ну, мале, а як галамсує — мов молотник! Хе-хе!..

Силувано реготався, але під колосистими бровами наче приморозки танули. Нахмарено глипав на задимлену стелю.

— Та то вже хлоп, як бик! Де йому до бавки...

«Хлоп, як бик» домучував за скринєю дебелий ячмінний пирожисько. Василькові лише голова визирала з-поза кованої скрині з ангелятами на віку — кругла підстрижена голова з малинами на щоках та витрішкуватими сліпачками.

Мухи роєм колядували над горщиком і важко, мов стиглі сливки, падали у сметану. Василько зосереджено добував їх за крильцята і мучив пиріг далі.

Стогнав, як на муках, кривився, але тато зараз:

— Жери, як маєш перед носом! Там мами не буде!

Захлипала, засовалась, замарудила маленька Ганя. Мама прилягла ниць над колискою, давала ссати, але очей, набрезклих сльозами, не зводила з рожевих щічок, замазаних сметаною по самі вуха. Байдужо такав годинник — так-так! — крізь несміливі шибки капало весняне золото на вимашену глиною долівку.

Василько викотився з-за скрині, облизував пальці і значливо потягав носиком, мовляв, уже наївся. Батько ще взував чоботи, гупав спиною, і гримав, що зап'ятки тісні: виталапав квартиру дьогтю, а вони — мов луб, намокли й зашкарубли.

Врешті відвернувся.

— Вже з'їв?

— Еге.

— Втри собі писк.

Василько замашисто шурнув ліктем від вуха до вуха.

— І камізельку!.. Ади, як замазався. А то хлоп!.. А на скрині то хто насвинив?

Василько набурмосився й винувато здряпував нігтем білі бульбочки сметани з

камізельчини.

Мама простягнула шорстку, порепану долоню й ласкаво погладила русяву маківку.

— Най... Не свари на нього. Таке мале...

Василькові зібгалися губи в нульку-підкову: йому завжди збиралося на плач, як батько його лаяв, а мама жалувала.

Мама встала, підгорнула скирту подушок у сорокатих пішвах і добула з-під верети окраєць великодної паски. Засохлий, кришки з нього сипалися, шкіра відставала; паска ніби світла, та м'якушка сіра (борошно із зіллям було), але мамуня цілий тиждень ховала її під веретою, щоб Василько мав перший раз у поле. Завинула паску в льняну хустину і встромила дитині за пазуху.

— Аби все з'їв...

Василько туцнув щиколотками до очей, а насуплені щічки позацвітали маком. Збентежено сховав чоло в мамину пазуху.

— Мамо!

— Га?

— Мамо...

— Та ну!..

— А я... а я... я собі там зроблю вербове свистало.

— Добре, кицюню, добре.

— І трубу з вільхи, і деркач!

— Зробиш, зробиш...

— А на Зелені свята, як замаю корови, то ви мені купите гармонійку?

— Ая.

Василько гицнув собі на радощах — ото добре! — брикав по світлиці, якби його хто на сто коней посадив. Мигали зелені, від трави, латки на полотняних штаненятах, а босі ніжки тупали, дріботіли й безжально рвали золоту весняну пряжу, що снувалася по намащеній глиняній долівці.

— Гур-ра!

Він же тепер не що-небудь — хліба вже даром їсти не буде, він сьогодні йде вперше в поле — за товаром!

II

Сонце пряло куделю бабиного літа, співало золоте веретено журчанням ясної річки, моталося крихітне прядиво по зжовклому бульбинні, по осетах, по соняшниках клапоухих, задивлених сторожко в синю даль.

Під кущем свербигузу шкварчало багаття, а меткі і яркі язички вилизували вінцем траву, що пахла печеними яблуками.

Малий Василько з великими лишаями, заїдами і дзьобатим носиком кучкував, гей підпенька, на межі й шпортав терням у носі, проколював набій. Цілісіньку п'ятку обібрало гноєм — затвердла, гей камінчик.

— Ой-ой, хоробисько тяжка, так пече, так микає, що страх! Як талапну дечим, то розпорю начисто!

Стецькова Ласоха задерла догори голову і помарширувала просто в панську моркву.
— Ласоха! Ти де-е-е!!

Вхопив грабову кривулю і, як підстрелений зайчик, погицкав на одній нозі вівсяною стернею, ораниною. У борозні вразився у набій.

— Ай-яй! — сів, наче підкошений, і заводив, як по рідній мамуні.— Бодай-жес ся нажерла на остатну годину, гу, гу-у-у!.. Бодай же тя потріскало, та би тя потріскало! Ласоха, хойцій, хойцій, на, маленька, на хліба, на-на-на! Ой-ой, дідьку волоокий, та де йдеш?! Вернешся чи ні, бо тя заб'ю!

З порепаної стерні наставив круглу головку заіржавілий патрон.

— Го! Австріяцький!

Василько миттю перестав трубіти, шморгнув рукавом попід ніс, розмазав на лишаях болото, цікаві оченята засвітилися й радісно заморгали. Покалатав патроном коло вуха, чи порох не замок — не замок. Добре є!

Грицько і Стецько, кріпкі й храпаті урвители, прибігли задихані до вогню та витрясали із-за пазух рожеву бульбу — «американку» й грудочки землі з покрученими білими слимачками.

— Але-смо дерли! — похвалився Гриць.

— Умгу! — бовкнув сутулуватий Стець і підтягнув ноговиці.

Василько запопадливо розправляв кулькою грань — робив колесо.

— Ти, ти! Що ти так розгосподарився? Може, маєш оскому на бульбу?

— Ну, або що?

— Аво! Диви, який герой! А що ж ти, може, щось помагав?

— О-о, ніц? А хто товар пас, а хто патики носив?

— Ну-ну, най там... Ой, Васильцю, скокни ще за Красою, диви, знов стара клемпа поперла в конюшину! Лети, лети, та так їй наклади, щоб пам'ятала.

— Грицю, я бігме не здужаю... Мене так набій микає...

— Видиш' го, шмаркача, пся кров! Надри'му бульби, дай'му опихане! Марш від вогню, крутоголовнику, шуруй на десять кроків, бо так тя скопаю, що не рушишся. Гонь!

Василько насупився, мов сич, і розжалоблений докраю скотився, хлипаючи, з межі. Прикуцнув, мов сирота, на голій стерні й гірко скаржився, нарікав:

— Корови їм завертай, грушок рано винеси, патики двигай, а вони такі мудрагелі!.. Чекайте, чекайте, ви колись не будете такі мудрі, я вам нагадаю...

Жаль давив його тоненьку невмивану шийку, він ридав, ридав, аж захлиснувся. Де ж, таку кривду йому вчинили, від вогню прогнали, мов пса. Це боліло дужче, ніж набій... Хильцем озирнувся: Грицько із врочистою повагою загортав бульбу в огарки, а Стецько клав від вітру тернину на пригніт і роздував жар, сопучи, гей ковальський міх. Заіскрилися рої золотих мушок, закрутив довгим хвостиськом запашний дим і розстелився пометтю по полі...

Василько не втерпів: добув із дрантивих штанят загикану гармонійку і ну — тія-рія, тія-рія, тія-рія, ра-ра-ра! Надував щічки з лишаями, схлипував, шльохав, але різав якоїсь весільної, аж ворони на оранині пополошив. Грав, а сльози, як зернята гороху, капали у щілини в гармонійці.

Грицько вже закрадався, як той лис, вже наважився на ту гармонійку, вже чатував—

за плечима, мов кат над душею, але Василько буцім і не бачив. Грав!

— Васильцю, а покажи ту пузитку.

Василько вигравав, аж копоти йшли: ге-ге, уже має храп!

— Е, Васильцю, ти такий не будеш... Правда, що ти мені її даш?

— Ая! А хтів би-сь... А видиш! Ага... А від бульби мене відкусали. Ге, які мудрі!..

— Йой, Васильцуню, та хто б тобі бульби жалував? Як іно спечеться, їж скільки влізе. Дай, дай тую пузитку, бо ти і так не будеш її довше мати, як від сабашу до неділі. Хтось від тебе відбере і ще й наб'є.

— Ну, то на...

І знову всі три у добрій згоді сиділи коло вогнища. Гриць хитався на межі, як жид на сабаш, ехидно підморгував і тереликав на вимученій гармонійці, а розлізлий Стець простягся горілиць у траві й, розкривши хавку, дивився, як вітер зганяв і розганяв по небі кучеряві вівці. Василько далі бабрався коло свого набія. Часами сумовито зизував на гармонійку: зітхав і опускав оченята. Пропала, як панщина!

Пощупав пальцями крайню бульбу.

— Грицю, наша бульбочка вже, як пампушки!

Гриць витріпав до коліна слину з гармонійки і засукотав жмені. Стець забурмотів із вдовіллям та присадився ближче до вогню. Повагом розгортали кийками купу огарків і виймали бульбу по бульбі. Кожну втирали від попелу до ногавиць, а згар відшкробували ножиками-«жидиками». Гриць їв делікатно, бо теребив лушпу, а Стець пакував усе на купу — бульбу, лушпаки й огарки, — аж хрустало між зубами. Малий Василько дуже квапився, то й мав з їдою чимало клопоту. Бульба пекла його в рученята — він сокотав її, хухав, дмухав, вибирував із землі, бо була сипка й розлазилася, мов каша. Увесь замазався вуглем, як чортеня, лише очі світилися. Голосно цямкав й облизувався.

— Ну, підсадив собі чоловік нівроку тої «американки»... Фу! Буде вже з мене!

Перехрестився, мов старий, і, вдоволено поплескав по животині.

— Тепер можна собі й полежати.

Ненаїсний Стець розперезався й мучив останні пошкрабки. Гриць добув пучку тютюну і перевертав навиворіть усі кишені за паперцями.

Польовою доріжкою, порослою золотистим копатнем, талапав поволеньки віз упорожні. Розв'язаний мотуз волочився по землі, тарахкали вила до щаблів, а вусатий дядько звів босі ноги зі щербатими пальчиськими поза полудрабки, повісив на поденку бич і віжки та дрімав, киваючи лобом. Кандиби з довжелезними хвостами і гострими ребрами тюпали самопас, схиливши меланхолійно голови, гей коновки, і щипали по дорозі травицю.

Гриць стримав коні.

— Гов, гов, цуговці! Татуню, може, маєте папірка?

Дядько пролупив закислі очі.

— Га-а?

— Маєте папірка?

— Тьфу! Йди ти, пацетнику! Бодай же-сь сказився. Во, молоко тобі ще не засохло!

Газда витягнув з-під сидження батіг і спересердя цьвохав коней по сухих ребрах. Колеса сполошилися й постукотіли навскоки по золотистій доріжці.

Василько нишпорив у своїх бездонних дрантивих штанцях, де були всі його маєтки: патрони, гільзи, кулі різного калібру, шрапнельки, дротики і гудзики. Між тим усім теремешлям найшовся і клопоть газети. Віддер чистий рубець і дав Грицькові.

— А даш ми раз пакнути? — торгувався.

— Дам, дам.

Гриць скрутив бомка, закурив від огарка, пускав штудерні «шлюги» попід ніс гнилому Стецькові що вже був солодко здрімався, а тепер крутив головою і відмахувався від диму, як від ос.

Василько розіткав знайдений патрон і висипав шелестячий кантовий порох на газету. На газеті розвернулася, заложивши білі руки за шию, намальована пані з буйним волоссям й усміхненим личком.

— Гм... — задумався Василько. — Така якась, як матка божа.

— Йди, йди, дурняго! — картав малого Гриць. — Де ж матка божа має таку куцу спідницю? То хіба якась професорка...

У розміряному блакиті почало варитися: це із-за кучерявих баранців блиснув сталевими крилами чорний гнівний птах.

— Аво, аво, вуроплян!

— Ага... Ану, вгадай, самець чи самиця?

— Ум-ум... Сам си гадай...

— Я знаю: такий з двома крилами — то самець, а з одним — то самиця.

— Ая, ти дуриш!..

Гриць розреготався, добув гармонійку, але заграв сумної. Задивився в сизий обрій і зотягнув сумненько:

Козаче, козаче, я тобі не вірю,

Зламав-єсь калину на моїм подвір'ю...

На межі потахали й попеліли останні огарочки. Вигоріле паленище глипало із зеленої трави чорним більмом. Внизу в ярузі щебетала річка, підскакувала по білих камінцях і говорила сама до себе, як дитина в колисці, що не може надивуватися своїми дрібними пальчиками. На плесах крала з неба блакитну усмішку, на скрутах збитошно хлюпалася з сітником, перехопила вітрові сніжний пух із будяка і понесла, вигойдуючи, ген — між гомінкі луги де скаржилась і клалася у покоси отава, де розсипалась над світом тиха печаль осені, гей коси плакучої верби.

Це минуло літо, голубе ласкаве літо, розтрембітане далеким криком диких гусей і піснею молотків.

III

Надійшло їх сім, як дубчаків: Гілько-Мадяр, Микола-Гарбуз, Сень Ковбликів із заячою губою, Павло Розперезаний і ще трьох храпалів із тамтого кінця. Кишені й запазухи мали розіпхані камінням і грудочками. Мадяр хоробро помахував палицею, а один мав застромлений за ремінець пружинний «дольмессер» із половиною вістря.

Грицько, як опарений, схопився з межі.

— Ов! А ви де так?

— Йдемо битися із «сироїдами»! — набундючився Мадяр.— Вони, во, нас вчора зачіпали в долинках, як нас-но було трьох: я, Сень і Гарбуз. Побачимо, чи нині будуть такі герої! Йдеш?

— Та певно!

Збудили Стецька, штовхаючи його пальцями попід ребра,— розіспаного й запухлого, мов борсук. Він розлінився, поров пазурями гирю, рот йому дерся від вуха до вуха. Але во! — йому й не снилося йти кудись на роздобенди. Але потім сконопадився:

— Ну, то вйо! Як іти, то йти!..

— А ти що маркіруеш? — буркнув Мадяр малого Василька, що притаївся тихесенько, як труся під кущем свербигузу, й завзято хував на п'яту.

— Та я... Та я маю набій...

— Запхай собі... свій набій, пецуху!

— Вуфермисько!

— Лізь мамі під спідницю!

— О-о, добре вам сварити! Якби вас так боліло! — скозувався Василько. Вхопив обіруч напухлу й обкипілу п'яту та показував хлопцям. Та тут хтось його копнув, аж той дав сторчака і злетів з межі на стерню. Запоров п'ятою в якийсь штурпак і залементував:

— Йой, йой!

Набій тріс, аж сукровиця вийшла. Ціла п'ята зачервонілася, обсипалась вогнем. Василько качався з болю по стернищі, як перекотиполе, але пастухам було це байдуже. Поставали, гей парубки до асентерунку, нагороїжилися, накільчилися, позакладали палиці на плечі, мов гвери, і рушили в бій.

А Гілько-Мадяр, цісар пастухів, попереду. Заплаканий Василько недовго шльохав і хлипав. Не втерпів! Не всидів! Обкрутив п'яту шкурлатом, стиснув у рученятах грабову кривулю й поштигулькав навздогін за компанією.

— Гількуу-у! Грицюю-у! Чекайте на мене, я вже йду-у!

Здогонив їх аж на поперечній дорозі коло порослого мохом граничного каменя заввишки в хлопа. Край дороги торопіли трухляві хрестики на врослих у метелицю могилках. Гурма гайвороння мерехтливою плахтою зірвалася з тих могилок і пішла врозтіч. Хлопці вже лаштувалися й пускали в рух праці. Камінці свистіли досить густо, тому задиханий Василько примостився за кам'яною бабою, перев'ярував закривавлену ногу і ледве дихав.

«Сироїдів» було, як саранчі — якісь малі, більші ще більші, видно, що також пекли бульбу, бо з оранини закрутив хвостом дим. Прихапцем ламали з чагарнику киї та збирали по ровах «амуніцію».

Обидві армії почали насамперед перепалку на язики. Прозивалися одні другим.

— Сироїди!

— Макогони!

— Сироїди, за вами дідько їде!

— Макогони, за вами дідько гоне! А потім по черзі хором:

— Сироїди на горбочку смажуть жабу в черепочку!

— Макогони — куку! Зарізали суку, повісили на драбини, цілували щогодини!
— Ти, пахнито за три гроші, ходи сюди!
— Ходи ти сюди!
— Дивіть, дивіть на того запливаного! — реготали «сироїди» з неповоротного Стецька. — Якби в комин лазив!
— А запух, гей, хом'як!
— Аво, аво, рохкає!
— Ну-ну, я тобі зараз порохкаю! — відгрозився збентежений Стець.
— Ов! А ти чий такий?
— Кілько б'єш на гребінь?
— Ади, ще один силач! — покладалися зі сміху «сироїди» з приземкуватого Василька, що саме пришлюсував у ряди вояків і волік за собою грабовий дрюк, довший від нього самого.
— Ти, маленький, хочеш циці?
— Сховайся, бо тя комарі задзьобують! Мадяр подивився згори на Василька.
— Видиш, ти собі таке дозволиш?
— А що 'му зроблю?
— Дурний! Маєш той «жидик» і вдавай, що ти німий. Лети просто, ніц не бійся, бо німому всьо єдно!
— Ум... Я знаю... — Василько шморгнув носом і півплачем спитав: — А ви за мною обстанете?
— Та певно! Аякже!
Малий сягнув по ніжик, як не своєю рукою, насунув капелюшину на очі й боком-боком, закрадаючись, підбіг трошки вперед. Галайкав щось несамовите, люто розмахував «жидиком», а колінцята тряслися в нього, мов легке на укропі. Фі-і-ть!.. Свиснув праць, здорова грудоль тарахнула його в бік розсипалася по камізельчині. Василько скривився, безрадно знизив ножаку і навіткача! Але хлопці заголюкали його, під'юджували:
— Вйо, вйо, Васильцю, не бійся! — Ти німий! Тобі всьо єдно!
— Та що, ти думаєш, що він боїться? Він їх усіх сфалатає на купу!
Пхали малого в біду, заклинали в цапа, але самі не дуже-то квапилися до бійки. Перечислилися: сироїдів було втриє стільки. А підбехтаний Василько ні з того, ні з сього закукурічився надобре. Стиснув ножику, тернові ягідки під наїженими дровами блиснули завзяттям, заверещав диким голосом, перескочив один рівчак, другий рівчак, одну межу, другу межу — і зненацька аж присів зі страху. Дух йому заперло в тоненькій невмиваній шийці... «Сироди» були от-от на карку!.. Каміння літало, як рій, кілька кремезних шибеників брали вже його в коло. Хлопчина позеленів від несподіваної пригоди, опустив ніж на темну оранину й розпучливо залепетав:
— Не приступай, я німий! Ой, я німий!
— А то ладно! Німий, а так приємно бесідує!
Якийсь віспуватий парубійко залетів збоку — трісь! — свиснула гостра плитка, а Василева капелюшина йно мелькнула в борозну. Бризнула ров і залляла тернові ягідки і дзьобатий носик. Хлопчина вклякнув і обняв рученятами тім'я.
— Боженьку! Голова... Голова! Йой!

Кров!

Обидві армії в ту мить завмерли, вросли в оранину... Але ненадовго. Гілько-Мадяр раптом оскаженів! Байстряча кров того сина покритки-війни — хто зна, може, спадщина мадярських пушт — розбісилась у ньому стогривим табуном осатанілих диких коней. З'їжився, скоцюрбився, блиснув очима, як вовкулака.

— Хлопці! Вас нема?

Як буревій, мов хуга, рвонувся із своїм струменем на «сироїдів». Сам один! Перескочив через Василька, як через кротовину, заскавулів, свиснув палюгою.

— Тррах! — віспуватий парубійко накrywся голими п'ятами.— Трррах! — другий, горбатенький обіруч схопився за зуби, якби не хотів їх випустити з розквашеної щоки. Ху!.. Почалася коломийка. Зломотів копитами, гей ведмедисько, валуйкуватий Стець: — Чекай-но, я тепер тобі порохкаю! — Плигнув, мов в'юн, меткий Грицько: — Вву! — Бевхнула каменяка, аж комусь у животі векнуло, гей у бочці. Скочив Гарбуз, Сень Ковбликів, Павло Розперезаний і три храпалі з тамтого кінця. Чоло до чола, зуб до зуба. Ой!.. Гвалт!.. Летіла слина, кров, сльози і прокльони.

Война!

«Сироїди» не встояли. Зробили «рікцуг» і розсипалися по полі, як наполошені сарни. Дерли, аж земельку рвали під собою! «Макогони» — розлеймані, запінені, заслинені, перли за ними з дикою жадобою месті, що розпирала їх і несла, мов невговканий потік на лотоках. Мов ураган, мов чорні круки впали на колесо печеної бульби і рознесли його на всі вітри разом з огарками, а якогось втікача, що зашпортався на горошанці, так обліпили сипкою й гарячою «американкою», що цілий побілів, якби його сніг присипав.

Але зміркували, що далеко увігналися у чужу територію, і Мадяр сказав — гальт! Два газди, що підкидали на пшеницю, — один свій, другий «сироїд» — ударилися з дива в поли і вже бралися за істики, щоб розборонити роз'юшених вояків.

— Ото дич! Ото голота! Дивіть, та порізалось би то на смерть!

— Ну, ну, і я скажу. І буде добро на світі, як таке мале одне другому до горла скаче?..

Мадяр позбирав гвардію докупи, як чабан вівці, до тріумфального повороту. Стець сопів і тримався за живіт, Гриць розмазував ліктем по підборіддю юшку, пил і піт, Гарбуз розтирав морзулі, а Сень Ковбликів мацав синці і нарахував дев'ять. Але голови всі позадирали догори і, підтягаючи штани, марширували твердо та гордовито, як годиться витязям, непереможним, побідоносним.

— Так! Але-сьмо їм всипали!

Надигнали Василька, як мив голову в річці і ревно хлипав:

— Ой-ой, що тепер мені татуньо скажуть!..

Хлопці винувато встромили очі в закривавлену воду і гнітюче мовчали. Жаль їм було малого побратима, жаль сердешний, чули це, та не вміли сказати простою хлопською мовою.

— Не бійся,— пробубонів перший Мадяр.— Підеш на подре спати, то й не будуть видіти...

Закотив рукави, поміг Василькові пополоскати рану, а потім сів і обережненько посадив собі малого на коліна. Добув із кишені байду разового хліба, скубнув пучку м'якушки, розмішав зі слиною і клястрував Василеву голову, мов зісохлий цебричок.

— О, видиш. Зробимо рипирацію, воно ладно заструпиться, присохне і навіть знаку не буде.

Василько стишився і тихенько схлипував. Його дрібне личко було крейдяно-біле, лише дзьобатий носик зачервонівся і запух, а в звідратих кораликах притаїлися біль і тривога — що йому татуньо скажуть!.. А Мадяр порався коло нього, як справедливий доктор.

— Гей, котрий там має тоненьку сорочку, бо гребінне буде його райбувати. А, Гарбуз має, йому стрийна з Америки привезла!.. Давай, давай!

Гарбуз не дуже-то квапився скидати сорочку, тому хлопці умлівіч відпороли йому цілий рукав разом з уставкою і зробили з нього бандаж на Василеву голову. Малий схилився над річкою, заплетеною сітником і козельцями, і на дні, між білесеньким камінням й рінню, вздрів свої витріщені коралики, а над ними білий очіпок.

— Аво! Тепер я виглядаю, як небіжка бабуня... Хі-хі...

— Ха-ха-ха! — заворувала хором ціла компанія. Усі раділи його втіхою, обсіли гамірно довкола, посилали йому теплі приязні усміхи, гладили обрубкуватими пальцями, підбадьорювали, хвалили.

— Го-го, наш Васильцю — то ще раз хлоп!

— А ти що си' гадаєш? Сам один ішов на «сироїдів»!

— Дивися — він уже не плаче.

— Та во, а що має плакати? Або він що, баба?

Василькові аж голова пішла ходором від тої чолобитні і похвал, бліді щічки зарум'янилися мачками, у душі літали голуби, а маленьке серце дзвонило радістю. Хлопча чув, що він росте-росте до небосажних висот, до рожевих хмар.

А Гілько-Мадяр, дужий та одчайдушний цісар пастухів, пантрував над ним, розкорячившись широко та всевладне, і з ласкавою усмішкою приймав почесні, належні тому, кого він узяв під свої цісарські опікунчі крила.

Два тижні не показувався Василько батькам на очі. Днював у полі за товаром, а ночував на подрі в сіні. Два тижні обідав і полуднував лише прихапцем і тоді, як забігав до порожньої кухні. Хлепнув ложку лехвару і втікав, як злодій, щоб ніхто не запримітив його побитої голови.

Аж на Чесного Хреста, у золотом ткане полудне, як вернулися з церкви з посвяченими дарами осені-родільниці, пішов малий відлюдок у садок, де найстарша сестра-відданиця сиділа під яблунею й заплітала коси. До неї Василько був найсміливіший. Го-го, він добре знав її тайни! Як вона лише писне татуньові про його провалену голову, то він вибубнить усе дочиста, з ким вона ночами вистоює і до зір воркує!..

— Ходи, ходи, Васильцю, — кликала сестра. — Я тебе зачешу.

Василько, спраглий сестриних пестоців, втулив чоло поміж її груди, як між стиглі яблущка, і слухав, як під вишиваною сорочкою співало тепле дівоче серце. Сестра добула із завітчаної голови гребінчик і почала чесати розбурхані русьві кучері. Раптом сплеснула в долоні, — і Василько почув, що в ту мить її серце завмерло.

— Йой, дитинко, ба хто ж тебе так покалічив?!

Тоді Василько звів розрадовані коралики на блакитне небо, що перекрадалося крізь золоте яблуневе віття, бабиним літом мережане, і сказав гордо:

— То моя памнітка з війни!

1937

ПРАЗНИК

Дзвони гаморили, вишні відцвітали, з маєвих облаків трискав золотий сміх на бляшані менталики, на хрестики, коралики, на медяникові серця, веселкою розмальовані, скрипіли ручиці. Гості, гості! — лящали свистала, галайкала катаринка, у стоголосій крутіжій карбуялися всуміш роздзвонені намиста, білі, гей ріпа, зуби, мережані уставки й очі, повні сонця.

Празник!

Йшли і йшли. Без кінця і міри. Десь, із кучерявих вуличок, десь, із садів, розсміяних та гомінких гудінням бджіл і ластів'ячим щебетом, десь, із сутиків, перевулків, перелазів, як непосидючі ручаї, що вирвалися з лотоків, квапилися на відправу — то свої, а зайшлих!

Тьма-тьменна!

Із Залісся, Хлип'я, Ханасівки, десь аж з-з чагарів! Світе розколений! — п'ять миль треба бити ногами... Обсмалені, гей цигани; гором — порохи з десятої границі, долом — ранішні роси, на штайфах — маків цвіт і жовтесенькі пелюстки сліпоти...

— Го-го, свату! Ну, прецінь, раз на цілий вік!

— Йой, Марисонуңцю, а я собі вже мислила, що вас на цім світі не зобачу! Йой!..

Раділи й схлипували, обіймалися, аж кості хрупотіли й цмокалися шорсткими запорошеними губами.

Дітиська — от жемоїдь, росте і хліб псує — слинили жилаві руки.

— Аво, стлийна насі!.. — ластилися, гей коти, за гостинцями нипали. А весь той невголюканий сорокати́й народець суєтився поміж дишлі, кінські хвости, крами, халабуди, терлиці й гладушики й безперестанку котився — під небосажні смереки, де садили дими з кадилиць, де легіт фанами лопотів, де чотири егомості в світлих ризах, а столітній канонік із Лип'я — п'ятий — правили, бо правили, на голоси виводили, а повишивані бабиська ревли, мов тури, «Єдинородний сине...»

Празник!

Під дзвіницею в холодку, на обчімханих дубах мимраві й гугняві бабусі чоломкалися очіпками, а падькали, а бідькали і, прослезившись, прощали собі гріхи, що їх ніколи не робили, Господу навкучувалися й усім святим голови морочили:

— Та й третій раз мені, кумонько, простіть!..

— Га? Як?..

— Ото раз, чуєте!.. То ви вже не чуєте? А я ще чуєте, чую... Ая. Ще роблю, що здужаю... Нема смерті...

А внизу — гей! — сенсація, ліцитація: комедіант у червоному чіпку рипів, якби з нього паси дерли:

— Ану, люди, бо завтра не буде! Льоси, льоси — польські, руські, американські, матка Америка виграла!.. Летрика-летрика, хто тут потний зуби рвати, кров спускати, ану ге-е-ей!

Празник!

Діди, баби, каліки — криві, глухі, горбаті, присліпуваті, безрукі, безногі і безносі — гей саранча! За ноги лапали! За спідниці! Рачкували, скимліли:

— Дайте, не минайте!

- Богородичко — дівонько обрадованная!.. Змилюйтеся, татунцю солоденький!
- За душеньки померші помолюся я до Господа!..
- Дайте каліці нещасній, не минайте сирітки! Празнешні пирскали в їх бік:
- Ото сирота, а писок, як ворота...
- Ая. Дай бідному дідові, а дід занесе жидові.
- Але ж бо намножилося тої калічні! Якись-во, заграничні!..
- Той чорнобривий, той наш такий... Свого ховання.
- Хе-хе...

Статочні газди в білесеньких полотнянках, опоясані австрійськими «куплями», а чупері вимазані попразнешному й приплескані, як плесканки сира, а чоботи статні, господарські, з вухами на п'ять цалів, аж світилися від шварцу — чап-чалап — вагом, гей гусаки ступали по кам'яних сходах, дзеленькали підковами й погладжували вуса.

У самій хвртці безногий бородач із вовчим видом люто стискав у жменях дерев'яні кулі.

- Шляк трафив наглий! І ніц ніхто не дає..
- Аво, дивися!.. Бив би!
- На маєш! Ніж би засадив!
- Цуд!.. Щось такого...

На стос сірого каміння, під гіллястими липами, виліз на проповідь в сяючій епітрахилі катехит із Лубина, стрункий, як свічка, чорнявий, живий, як іскра, очі блискавками мигали. Молоде то ще було, всього рік як його висвятили, а вже мури витирав, бо залісяки доти на нього юдили і хляпали язиками, доки не виюдили...

Але він балакав! Але чесав!.. Гріло, бо гріло без милосердя, а здріматися ні на часок не було права. Але-во! Ті, з місії, ані не вмилися до нього!.. А як із притиском урубав: «Так і наш український нар-р-род!», то людонькове — шу-шу-шу! — встояти не могли, земля під ними горіла, пучнявіли дужі груди під вишиваними сорочками, пашіли бронзові лица, тут сльоза — кап!, там сльоза — кап! — запаски пішли в рух, навіть дядькам із приплесканими гирями зробилося маркотно. Ханасівські, що гурмилися під липами, лише головами похитували:

— Ото ксьондзик раз! Гей, гей, якби в нас такий, то щось у селі було би. А наші що? Винце пендять зі свербивусу, на цитрі грають і до лісного — на гербатку...

— Бая. Такой так... Надуті «сельроби» із Залісся глумливо закопильовали губи.

— Чекай, чекай, той такий самий буде! Дістане ліпшу парафію, приховає собі животик та й вкоськається...

Але їх зараз запшикали:

- Тс-с-с!.. Аво, дивися, які мудрагелі...
- Витри си ніс наперед, шмаркачу один з другим.
- А то бий таке дрантя, пся кров...

Сонце колувало на полудень, променів хрест на церковній бані, ледве чутно шуміли хором крилаті смереки, цвіла черемха на зарослих хабазом могилках, і дивом дивувався задивлений в свою празничну вроду ласкавий день, золотом тканий, блакитом замаєний, пишними садами закосичений!

Празник був — гей! — празнику був ще й празничок, роковий храм, відпуст великий

за всі гріхи — празник у Красній Долині!..

— Та ну!

— Та во!

— Стрию, я вас не пущу! Татуньо так вас просили!

— Гов, дівче, не сіпай мене, бо перевернуся на сміх людям.. Таке то моцне, так вигналося... цуд!

— Митре, та ну, ходи!

— Чекай, а ти не знав, що в мене на Покрови празник?

— Е, десь ти який...

— Тихо! А твоя Феська не знала?

— Ойой!

— А, гостоньки мої, косоньки мої, де вас посадити та чим вас приймати? Не цурайтеся, не чужайтеся, тож ми свої!..

— Та таки свої: цьотешне, вуешне, дідько знає колишне...

— О, бодай же га! То чому не свої? Пам'ятаєте, Настуню, якисьмо колись празникували, якисьмо виспівували!

— Гай, гай!..

...В Пилипа за потоком не празник — толока, в Пилипа гостей гук! Гумно повне полукупків, а полукупки повні сонця й розбризканої малечі. Собаки рвуться на ланцах, кури горланять, коні поскидали нашийники, бо мушня присіла, розтряслася з баламутів молоденька конюшина, а гиляві ясені за оборогами стріляють у блакит, гей шибені дітиська з бичів...

Празник!

По великій хаті запашний холодець ходить з м'ятою попід боки. На помості — пісок і зелений лопух, святці в самозолоті й горіховому листю, почоломкались дві ковані скрині, а на віках празнична скатерть в мережки й стебнівки та два книші, як два сонця.

Вуйни-стрийни, вивбирані, вив'язані, запишались, мов ячмінні пироги, позасідали побішниці, попідпирали ковбиці й гору сорокатих подушок, доправляли очіпки, дзвонили щирими коралями і відпустовими менталиками завбільшки добрих варениць та квітчастими запасками шморгали по бородах.

Вуйки-стрийки щойно входили, густо раз коло разу тупали в сінях обцасами, на порозі кожний харкав: «Хороба з такими порохами!», клав кримку на полицю та рукавом полотнянки розправляв стріпихаті вусища. Сідали рядком на лавицю, як журавлі, той і той — сам собі — виймав капшук і побожно, щоб, сохрани Господи, не впав на землю клаптик махорки, крутив обрубкуватими пальцями тоненького червака.

За вікном горів синім полум'ям кущ бозу, чуділи ластівки під стріхою, а з вишень капали в буйну траву спаршивілі хруставки. Було в геть з полудня — випостилися люди в церкві, бо єгомості довго тримали... Кхм, кхм!.. Гості статочно покашлювали, але від запаху рум'яних книшів вертілися сверлики в носі й оскома лізла на язык...

— Кхм-кхм... Ахи-ахи!

Старий Гнатко таки не втерпів:

— Гей, де ж той Пилип? Спить ци як?

Гості засуєтились, вуйки-стрийки доброзичливо та погідно кивнули лобами, вуйни-

стрийни соромливо переморгнулись:

— Бодай того Гнатка!.. Така біда смішна... І я скажу: вам би то не пасувало... Аво, десь ви такі: християнин, не дитина ж... І я скажу: аби-м рік не їв... Аякже! Видите, а йому то ввійде. Ну, такому всьо ввійде! Така натура, ая... Умгу. Хе-хе — Гнатко! Хі-хі — Гнатко! То голова! — Знехотя перекидались то сим, то тим, то про те, яке було казане, то про худобу, то про погоду; газди газдиням «тикали», а газдині газдам «викали» — як і велів стародавній звичай.

Стрий Гнатко мав мідяний вус по-козацьки й широке бундючне чоло. На всіх празниках сидів на покуті й ніколи не роздягався з кожуха. Був кметь-богатир, коні — гей кати, за дівкою нині давав дві тисячки, із самим графом їздив на рогачі — фірманував,— а лісничий завжди гостив його білою кавою і бухтами на маслі. А вже за патик, то стрий Гнатко не турбувався: ціле гумно мав завалене бучиною... Хо-хо, Гнатко! Хі-хі, Гнатко!

— Пилипе, або даєш ту оковитку, або не?..

— Даю, даю.

Пилип розпускав у коморі «бунгу». Бабрався, ляпався, доливав воду, фарбував соком, пробував частенько, яке то, і крутив носом:

— Пся кров, ще моцна!

— А ти тільки не кушай, бо всьо викушаєш! Та й лиши краплю до зуба, щоб було закропити!

Пилипиха з донькою-відданицею увихалася коло драглів. Ложки рахувала.

— Дев'ять... десять... І пощо ти тую кривописку кликала?

— Мамуню, я не кликала, стрийна Марина сама присилилася.

— І штири бахори притягнула!.. Страх! Та то хмару зжерло би...

Через поріг перекабанився ще один гість — якийсь пізній,— парубій, мов грім, маківкою стелі підпирав, кудрява грива прилипла до чола, скропленого маєвим окропом, як житня полова до мокрого току. Парубій був якийсь неповороткий і нюнькуватий, місив кашкетину у ведмежих лапах, перевалювався з боку на бік і обгуркував лавицям ноги. Як добре розмахався, то, закрадаючись, якби йшов на заріз, зачав вітатися з гостями: як ся маєте, як ся маєте! — і так ген-ген, аж до самітнього чудотворця Миколая, що висів скромно коло бовдура в поколупаних рамах. Вуйкам-стрийкам термосив жмені, аж у суглобах рипотіло; вуйнам-стрийнам розсіяно настолочував носи чобіт і цмокав кожну в руку. Вуйни-стрийни буцімто бентежились, сіпали руки до себе і з панська відпрошувалися: «Перепрашаю... Та нащо?» Надутого стрія Гнатка на покуті також був наважився поцілувати, але тамтой не дався.

— Най, най, я не ксьондз!

Вуйни-стрийни вже юдили, вже шипіли, мов гаде сорокате:

— Хто-хто?

— Та во, жених... На зальоти!

— Йдіть, йдіть...

— І я так скажу..

— Бая. Та во, Пліхівського Петро. Із Залісся. Буде приставати.

— До Ганни?

— Умгу...

— Ага-а-а!..

Але втишилися, якби врубав, бо вже хитався на порозі присадкуватий Пилип, такий радий, що Господи, увесь сіяв, як великодна паска, витирав до ліктя чарчину, а з-під пахи виглядав на світ цікаво кукурудзяний корок... А за ним котилася Пилипиха з оберемком дерев'яних ложок, газдиня широка, як канона, три рум'яні підборідки і шаленова спідниця в чотири пілки,— аж з'ячіла, аж прослезилася на вид любих гостоньків! А за нею, мов за баштою — Ганна відданиця, як свіжа, рососою скроплена китичка маків, горошків і любистку, весняною усмішкою опоясана — хилила вниз смолисті вії та розпашіле личко тулила у вишиваний рукав, на вид довжелезного валила, що кудрявою маківкою підпирав стелю.

Заметушились гостоньки, заскрипіли лавиці, відозвалися ложки і череп'я.

Та як празник — то празник!

Сонце, як промінний живородний моноліт, тонуло на заході в купелі жемчугів і тремтіло, немов тепле ще, та застигаюче серце поміж молочними китягами яблуневого квіту. Снопи сліпучих іскристих ножів, якби кованих із червоної міді, пронизували кожний лист, кожний цвіт, прокрадалися крізь тичця косатої квасолі та хоругви повійки й гаптували позолотою вибілені празнично призьби. Благу й жагучу радість маєвої днини холодив передвечірній легіт, яким пахли напучнявілі й обвагітнілі родільною снагою нивки, буйні-багаті в розкішну ярицю. Рукаті журавлі настовбурчилися під зеленими горіхами й пили запашно-п'янке вино весни повними відрами, як воду!.. Ген високо, в чистому, як сльоза, блакиті змагалися за першенство в небосажному льоті ластівки з флотилією білих голубів, перекликалися бузьки на чубах стріх, мов стежі на степових курганах, із затишних садків котився, як щире срібло, дівоцький сміх, а там — на вигоні, де був великий фестин, фуркотили попід облаки шнури коралів та квітчасті спідниці на розгойданій каруселі. Танцював і п'янів, і чманів цілий вигін із весною в палких обіймах, з молодістю навприсюди, бо лугова оркестра з Красноі Долини на тридцятьох трубах різала козака.

Гей, празник, бо — празник!

А з хат крізь відчинені навстіж двері й вікна трискали гомінкими каскадами і невмовкали ні на часину співи, сміхи і празничний гамір. Село ликувало, село празникувало:

— Дай Боже здоров'я!

— Дай Боже і вам! Як празник — то празник!..

У Пилипа за потоком гості кінчали обідати. Ще сягали дерев'яними ложками в полив'яні миски з драглями, ще досягали п'ятірнею пальців піраміду покрайних книшів, але все те робили ліниво і спроквола, як панщизняну чинитьбу, бо обідали вже поверх три години. Обличчя в гостей пашіли, як грань, віддих ставав сопливий, руки обважнілі. На висках перлився піт, на бородах світилася масність. Дядьки, достойно покректуючи, попускали ремінці, молодиці холодили гожі й зарум'янілі лиця запасками. Ой, ой, але ж то душно!.. Най пан біг боронить... Фу!.. І я скажу. Душно.

Тільки стрий Гнатко не звертав уваги на горяч — самовпевнено розперся у своєму

кожусі на покутті й галасливо розповідав вуйні Марині, як то він раз на ловах перевернув із залубнями графа Потоцького і його жінку — тоту з Гішпанії, ци мара її знає звідки. Вуйко Атанас, що вже десять літ хорував на шлунок, меланхолійно хитав пожовклими, якби вимоченими в оцті щоками і відтикав кукурудзяний корок у пляшці з оковитою. Плящина-літрівка робила вже свою останню туру.

— Дай Боже здоров'я!

— Пийте здорові.

Стрий Гнатко гольнув чарчину мощної і запіканої, не моргнувши бровою, й наливав вуйні Матроні, що відпрошувалася та відхрещувалася, та божилася, що вона вже «цалком» п'яна. Але випити — випила. Вуйко Атанас закусив книшем — кутними зубами, бо передні вже повипадали, та монотонно скаржився кумові Максимові, як то його дохтори пороли і витинали з черева болячку. Було гамірно, як у млині, з хлопських чубів курилося, як із замочених полукіпків. Чарчина курсувала в колісці з рук до рук аж до сірого кута, в якому покутував несміливий Ганнусин жених, що впрів, сердега, як тхір, бо сидів коло самого бовдура. Гості — нема що казати — дули несогірше, тільки Пилипів братанич — Славко з Лип'я ані вам не покушав, ані не подивився в той бік, бо належав до протиалкогольного кружка і носив у кляпі блискучу відзнаку з гадюкою, обплетеною довкола пляшки. Сидів осторонь насуплений, як сич, і доціджував третє порцелянове горня кави, яку йому Пилипиha осібно прилагодила з праженого ячменю.

Славко не був простий хлоп-перевесло: був трохи панськуватий, мав три класи гімназії й три роки криміналу за політику, драглів не їв дерев'яним цурупалком, тільки бляшаною ложкою, а м'ясиво вилками і ножом. Проти нього сидів його шурин, кривий Гриць із Залісся, також великий політиканти, тільки що Славко, рахувати, сторониw за Україною, а Гриць був завзятуший «сельроб», а безбожник такий, що най матка божа боронить і заступить! Кальвін якийсь, а не людина!.. Та він вам таке плете на Бога і на Пречисту та й во — на ксьондзів, що аж слухати лячно. Не було тижня, щоб у нього не трясли за якоюсь бібулою, та й не було місяця, щоб він не сидів бодай добу, бодай дві. Бувало, як тільки вздрів крізь вікно своїх панів на остро з пасками попід бороду, то зараз казав жінці Марині: Марисю, запорай худобу, нарубай собі дров, бо я вже за три дні прийду... Брав бохонець насущного під паху й головку часнику за пазуху, бо вже знав заздалегідь, де осіє.. Чванився, що не має страху ні перед Богом, ні перед дідьком, але це тільки тоді, як того не чула його «екзекутива» Марина. Була це невіста дуже висока, худа, як коняча смерть, а страшенно язиката і страшенно богомільна. Ніхто стільки в селі не висварювався, що вона, і ніхто стільки разів не ходив на прощу до Гошова, що вона.

Оба швагри не обзивалися до себе ні словечком: були на ворожій стопі, бо правувалися вже п'ять літ за півморга гниляка.

Пилип і Пилипиha так розпадалися коло любих гостоньків, так молили-просили:

— Марисунцю, таже їжте, та ну, та не дайтеся просити...

— Атанасе, та во, та кусайте!

— Та я кусаю...

— А фігу кусаете!..

Пилип витягнув із мисника дерев'яну піпу, взяв з-під лави сокирчину і, заганняючи

качки, потинявся до комори розбивати бочівку з пивом. Пилипиха ж і Ганнуся увихалися безупину з пекарні до світлиці. Ой-ой, та ще пироги!.. Ой-ой, та ще мачанка... А в пекарні — Боже кріпкий! — чиста гамарня або жидівський хайдер! Назлазилося бахорні тьма-тьмення, бо на кожній фірі приїхало з трое-четверо, а кожне якесь незаткане, зжерло би коня з копитами!.. Вилизували тарілки, дерлися за лакітки, трубіли всі на купу, очі собі видзьобували і перевертали хату догори коренем.

Один Влодзьо, Пилипишин мізинчик-одиначок, відсахнувся з презирством від тої жемоїди і, напушившись, гей пава, бундючно походжував по світлиці з рученятами в кишнях, де мав цілі пригорщі бамбонів і срібняків, що їх надавали йому гості. Го-го, у Влодзя сьогодні великий історичний день: він виступатиме ввечері на представлінню, баякже, в п'ятій дії «Невольника поведе за руку сліпого Степана, якому вражі турки викололи очі,— а всі люди будуть на нього, на Влодзя, дивитися. Ото раз!

Стрий Гнатко вицідив з пляшки рештки запіканки і ласкавим рухом подав чарку хлопчині.

— Ану, небоже, пий!.. Покажи, що вмієш!

Пилипиха прослезилася зі щастя й ховала свого пестунчика в пропащих закладках спідниці на чотири пілки:

Не пий, кицуню, то гірке!

Але гості настоювали, щоб випив:

— Та не бороніть, най дитина вип'є.

— І я кажу: най покушає...

— Та що там того є? Як у наперстку...

Влодзьо з повагою простягнув руку по той наперсток, та в тій хвилині Славко перехопив чарку і друлив, аж оковитка розхляпалася по вишиваній скатерті.

— Най! Не пий тої отрути, бо не виросте з тебе людина, тільки худобина!

Всім зробилося трохи ніяково, а кущики брів над Гнатковими очима наїжились, гей щетина на дику. Грізно заворушились мідяні козацькі вусища:

— Но-но, не будь такий герой! Як вже-сь не збудував України, то і не збудуєш!

Стрий Гнатко, видимо, обдивився, бо зараз перестав оповідати про графське полювання і вже тільки сердито та якби від несхочу раяв вуйні Матроні, щоб купила в нього породисту льоху йоркширської раси... Яка?.. Ну, та яка... Свиня та й уже! З коротким рилом... Ну, то видите... Тепер усім стало моторошно, тільки вуйко Атанас не зважав ні на що і далі скаржився перед кумом Максимом на дохторів, що його «дурх» попоролі.

— Та й потому, чуєте, положили мене на таку білу ляду, примоцували, як жиди Ісуса Христа, дали ми під ніс якоїсь чемериці, що-м геть чисто пам'ять стратив...

Але зараз прийшов до пам'яті й жадібно замуракотів й мляснув піднебінням, бо оце на порозі появилася Пилип із дебелим дзбанком пива, з якого перевалювалася молошна піна з таким імпетом, що аж забілила Пилипові вуса і бороду. Хитався той наш Пилип із тим збанням від одвірка до одвірка, як явір під вітром, а його масні очиці світилися такою екстазою радості, що хлопа достеменно заткало й не був у змозі слова промовити, тільки тицьнув пальцем позади себе, до сіней, та скалив зуби, мовляв — дивіть, хто то йде!

А то й справді... Гі! Йой! Хо-хо-хо! А дивіться, хто прийшов! Ну, най хто скаже! Гості! Гості!.. Три реєнти марширувало в хату один за другим: попереду Михайло Співак із

Красної Долини, а за ним — Ханасівський із Лип'я. Як три царі з Востока!.. А за ними — ну хто ж би, як не Луць! Адіт, і та манта прилізла... Луць, без якого не обійшовся жоден празник, жодні хрестини, жоден похорон і жодне весілля, церковний провізор, права рука отця декана і третій по Бозі (Бог перший, отець-декан другий, а я третій! — фірман над фірманами, брехлій над брехліями, а що вже до яствія і питія, то невикапаний Луць Заливайко!

Ху!.. Заклубилося в хаті, як у муравлищі, булькотало пиво, дзвонило череп'я, розв'язалися язики на всі заставки! Дячки — нічого й казати — були вже добре замаєні, бо обійшли кілька празників, усі три трималися дружньо за підпахи і беготіли невідомо на яку пам'ятку «Явився еси днесь вселенній...» Луць диригував їм батогом. Ого, тепер усе пішло шкереберть! Всі галасували, всі трочили ні в п'ять, ні в десять, а вже найбільше вуйни-стрийни, порозпускали язики, як трилампові радія. Малі дітиська, що послалися в перинах, побудилися та голосили перелякані, мовби їх хто різав, Пилипиха плакала з радості серед хати, а стуманілий Пилип стирчав безрадно з порожнім збанятем і не знав, куди вийти до комори, в той час, коли дяки співали над ним многолітствіє. Але Луць миттю покмітив це трудне положення і вхопив збанок за вухо.

— Стрию, де стоїть бочка, в коморі?

— Та ти... ти там не трафиш,— циртолився збентежено Пилип.

— Що?! — запірівся та визвірився Луць від такої зневаги.— Я не трафлю до чвертки з пивом? Ну, люди, подивіться, я не трафлю до чвертки з пивом!.. Стрию, та не робіть мені встиду.

А дяків уже волікли за поли, вже саджали на почесному місці під образами, вже вгощували чим хата багата. То оба сторонські — це були реєнти старої дати — мали блискучі, як мушлі, черепи із закрученими над потилицею на біблійний спосіб рештками волосся, видовжені носи цвіли, як малини, та перламутрово мінилися на них окулярища з обвідками з тоненького дротика, за якими кисли заплили очі, переплетені червоними жилками. З журавлиної шиї висувалося кожному на дишиці адамове яблуко. «Ангел вопіюще» вже ні той, ні той не витягнув, щоб не зірватись на «благородній» і не з'їхати на цілу октаву; оба співали через ніс, а голоси мали загорівчені і дрантиві, як розбиті горшки.

Зате тутешній, Михайло,— це був дячок із нової святоюрської школи, хлопча черствий, як дубовий відземок, недавно жонатий, жвавий, як веретено, з буйним чупером, у вишиванці, а баритон мав такий, як дзвін,— як ревнув, то свічки гасли перед іконостасом! Смішака був, що най 'го колька сколе, жартун такий, а практикант! — як зачав приповідати, то хоч боки зривай.

— Ну, гостоньки! — викрикував за скринєю,— наїжтеся, напийтеся, та й ходіть до мене на празник...

— Ха-ха-ха! — лящало кругом.— Ади який штудерант! «Наїжтеся, напийтеся...» А щоб тебе сніг спалив!.. І я скажу: ото злодій!.. Хо-хо, Михайло — то голова!..

Вернувся з комори Луць з наточеним, верховатим збанком, перебрав від заголюканого Пилипа обов'язки господаря і дружбив-розливав «експортове», трохи до шкляниць, трохи по скрині, а трохи стрийнам на рукави, а стрийни пищали: «А ти, гунцвоте один, ходиш!.. А бодай-бись скис, та де лиєш?» Старий Гнатко, гикаючи, бо щикавка його напала, підставляв під збанок порожний коряк.

— Чуєш ти, третій по Бозі, а твої отець-декан знають, як ти їх цибулиш, коли ділиш спілки?..

— Аво, на маєте! — розкладав руками Луць. — Та певно, що знають. Таже на кожному соборчику хвалять мене перед усіма єгомостями. Мій Луць, кажуть, то моя права рука. Краде, але добре краде, бреше, але рівно бреше, і за це його люблю!..

— Хо-хо-хо! А бодай тебе хліб обсів!.. Ото плентій...

— Ей, що не кажіть, таки добрий наш ксьондз нема що казати.

— Та! Добрий, бо йому добре.

— І я скажу: ба кому ліпше на світі?.. Котові і попові!

— Має з живого, має з мерлого.

Хміль вже міцно забив гостям памороки, а іменно вуйнам-стрийнам, які розохотились не як-небудь і наперлись конче співати. Михайло Співак відкашельнув, втягнув дух в атлетичні, гей челюсті ковальської челюсті, груди і затягнув спіжевим баритоном:

Дай нам, Боже, в добрий час!

Ой, ну-ну, ой, ну-ну...

— «Розвеселим родину!» — підхопили гості празниковий гімн «тирольців сходу», аж шибки злементіли, аж Пилипова хата застогнала на дубових законах. Та як зійшло на другу строфу, що «в нас родина вся одна», то одні тягнули по-стародавньому: «ціла наша Русь свята», а другі вже потрапляли на новітній лад: «Україна та свята» і так помотали Русь з Україною, що не могли в'їхати ні вперед, ні назад. Тоді Михайло всіх утихомирив, звівся з лавиці, подзвонив шклянницею до стола і врочисто промовив:

— Шановні гості! Нашому панові господареві та й пані господині, та й всьому домові і всім живущим у нім да сотворить Господь многая і благая літа!

— «Во здоровіє-є, во спасеніє-є-є!»! — зарокотіло в хаті з двох десятків хлопських грудей... Запаморочений Пилип тримався жінки, як нурець підводного дзвона, втирав руками сльози щастя і голосно хлипав. А гості не вгавали:

Наш Пилип най жиє,
Най нам пива додає,
Сотвори, Господи, многая літа-а!

Потім вуйни і стрийни зачали своєї:

Пилося, пилося, по запасці лилося,
По запасці моїй, на здоров'я кумі!

А вуйки-стрийки своєї:

Кришталева чаша, срібная креш,
Пити чи не пити, все умреш!

А потім: «А хто п'є, тому наливайте, хто не п'є, тому не давайте» — і покотилися пісні коломийкові і жалібні, весільні і похоронні, тропарі й антифони, і «за нас, і за вас», і «бодай ся когут знудив», і «чом, чом, земле моя», «а в тім небі не дають горілки», і «не піду додому, аж рано, аж рано, аж буде день»...

Вуйки-стрийки вряди-годи давали собі «раст», щоб переполокати горла, вуйни-стрийни піяли і піяли без кінця, аж позаходилися, аж похрипли. Аж як на скрині осіяло півтеляти в запашній підливі, тоді вже всі вмовкли й запопадливо присілися до снідів. При тому гаморили всі нараз, хоч ніхто нікого не слухав. Дячки сварилися за напиви у болгарських гласах, Михайло казав, що в церкві Юра так співають, а Ханасівський із Лип'я переконував його, що це фальшиво.

Чи я тобі не казала,
Як я свині заганяла,
Нині п'ятий глас! —

передражнявав їх Луць на превелику втіху вуйнам-стрийнам, що покладалися зі сміху з його перелицьованого «Апостола». «Братіє-є,— читав Луць через ніс,— не ходіте в подертому шматію, бо в подертому шматію нема хуху, ні духу, ні жодної теплоти...»

Старий Гнатко, якого далі мордувала щикавка, вихвалював під небеса перед вуйною Матроною раз графа Потоцького, а раз свою породисту льоху йоркширської раси: «Дванадцять штук того року висипала! Як писанки, як родзинки!» Вуйко Атанас далі скаржився перед кумом Максимом на дохторів, що його «дурх» попороли, а кум Максим склонив голову на лаву і спав, як той пень. Двоє сватів у білих полотнянках — оба присадкуваті та опецькуваті — замастилися соусом і, липаючи білками, не могли собі ніяк пригадати, чи цісар Каролько був під Грацом на манебрах чи не був?.. Ні, відай, такої не був!.. Стрий Францішко був. Ая, ая... Гигик!.. На здоров'ячко. А кажуть, що буде війна, дайми-нато. Та йдіть!.. Та бігме-ну. А ви звідки знаєте? Бо знаю. Фігу знаєте! Ги-гик!.. Дай Боже здоров'ячко... А я вам кажу, що буде. Не буде! Газета писала. Газета бреше... А відки знаєте, що бреше? Бо знаю. Фігу знаєте! Ги-гик!.. Ой, свату, щось мене притиснуло... Ходім на двір придивитися до коней. Помаленько, свату, помаленько, не стягніть обруса.

Кривий Гриць зачервонівся, як прапор на 1 мая, забув, що правується із шурином за півморга гниляка, гатив п'ястуком по скрині і толкував Славкові, що в Росії — рай жити, не вмирати, тільки пани і попи брешуть, що там зле, що там хліба нема. Ге-ге, хліба нема! Чув це світ?! Щоб у Росії хліба не було?.. Славко затискав зуби і демонстративно мовчав, бо уважав за нечесть відповідати людині, яка залила собі хавку. Але лютий був, болючий, очі в нього блищали гнівом, як срібна відзнака в кляпі маринарки: цідив п'яте порцелянове горня кави з праженого ячменю.

Тепер вуйки-стрийки щораз то частіше протискалися з-поза скринь, шукали на полиці за своїми шапками, натягали на голови чужі й, тримаючись одвірків, чимчикували надвір подивитися до коней і прохолодитися. У світлиці стало парно, як у лазні, можна було зваритися, піт лився цюркотом зі смажених сонцем облич. Пиво гасило спрагу, але геть замакітрило голови, поплутало язики, як жидам під Вавілонською вежею, але й додавало фантазії. Сипались, мов із рукава соковиті жарти, дотинки і побрехеньки, що трискали

барвистими перлинами гумору, який міг викохатися лише на буйній українській землиці, що вигодувала своїми всеблагими грудьми єдиний під сонцем нарід «хлопських філософів». Але ж та пазникова вакханалія ні стільки, що чорного за нігтем, не перебирала мірки, а навпаки — пахла немовби обрядовою повагою та достоїнством, що так і вросло в тіло і кров українського селянина. Так і видно було, що в кожному з тих невчених і простих хліборобів, від якого дише туго весняна млість чорнозему, дьоготь та гребінне полотно — намагається задержатись у слові й ділі, в умі і помишленню якийсь ніде не писаний традиційний церемоніал, переказаний йому з діда-прадіда та залишений в спадщині цілими поколіннями гідного й достойного роду ратаїв.

В тому людському стовковищі та розгардіяші Ганнусин жених Петро Пліхівський із Залісся покутував ціле пополудне, як на муках, і вудився в тім комині духоти, міцних терпких пахоців і духу махорки. Несміливий той велетень весь час сидів, як на терню, і подобав на оленя, що запався до вовчого долу. Все робив якби з мусу: сидів — з мусу, їв з мусу, пив — з мусу, хіхотав, як мерлець до трама,— під час загальної веселості в хаті. Та зате жодна сила не могла його примусити бовкнути до когось бодай слівце, бодай комусь щось притакнути, бодай писнути так або сяк. А втім, мало хто з гостей звертав увагу на того без'язикового й нахмуреного валила. Правда, Марина, далека його тітка, пробувала викресати якусь іскорку життя з цього неотеси і розв'язати йому рот, але Петро відсахнувся з острахом від тої богомільної невісти, мов від сатани. Тож сторчав він у куті під бовдуром, осамітнений та німий, мов мумія, відганявся від мух, дусився в задусі, сорочку мав мокру, мов хлющ, в голові гатило йому сім ступ від гамору і дзенькоту череп'я,— але зі свого кута він не смів би ворухнутися, хоч би його пекли шиною!.. Тільки вряди-годи кидав скося великими, блакитними очима ні то розпучливо, ні то закохано на красну Ганнусю, коли вона задзвонила намистом і блиснула, як веселка, біля нього. Ганнуса встигала обмінятися з ним палким-палким поглядом, бо запопадлива Пилипиha так муштрувала дочкою то в коморі, то в пекарні, що бідне дівча не мало коли й відсапнути.

Аж підвечір, як уже трохи переглотилося, як перейшли дівчата з тацями, що збирали на церкву, як одні гості вже не були в силі далі обідати, а другі пішли ще їсти на інші хати,— тоді Ганнуса десь у кутку мерщій причесалася до розколеного дзеркальця, виложила на чоло «шіму», взула пазничні жовті мешти на корках і, несміливо закрадаючись до свого зальотника, шепнула йому на вухо:

— Чуєте... А може, підемо на музику?

Від такої несподіванки велетень мало не вдавився куснем книша, закашлявся, запчихався, почав шукати попід лаву за кашкетиною, а врешті видушив із себе:

— То ходім...

— Чекайте трошки, я ще піду і замельдуюся в мамуні.

Мамуня були в коморі й завивали в старі газети книші, що їх кожен гість мав дістати під пахву, як піде додому. Татуньо також тут були, склонилися в журбі на чвертку і напівсонно щось слинили, а пиво з піпи замість до збанка текло їм за холяву... Пилипиha торохкотіла, гей скоростріл, й обмовляла любих гостоньків, не залишаючи на них сухої нитки. І навіщо та кривописка стільки бахорів привезла? А та суха дримба напевно схоче

лишитися на попразен, я вже її знаю!.. Боженьку милосердний, але ж той Максим пхає в себе і пхає! Десь дна хлоп не має чи що?.. А Матроні не даю книша, бо я для неї не маю... Я печу хліб, як пан-біг приказав, а не якісь перніки і торти!..

— Мамуню, я піду трошки на музику подивитися,— просилася Ганнуса.

— А йди, йди, або я тебе тримаю? Та й витягни з хати того без'язикового! Страх, людоньки, що то за німак!.. Сяде, надується, гей борсук!..

— Ей, десь ти така! — боронив Пилип свого майбутнього зятя.— Видно, що хлопець статкує... Все ж то господарська дитина!

Господарська дитина стояла вже в сінях, м'яла кашкетину у ведмежих лапищах і ждала на Ганнусю, мов на дощ. П'янке й туге повітря маєвого вечора, що в багряній заграві заходу мінилося золотим відтінком, як дорогоцінне питво, вдарило в нього дурманом, аж хлопча захитався на порозі та нехітьма обняв рукою в'юнкий Ганнусин стан. Зашарілися від того обоє, Ганнуса не дуже-то мудро засміялася, закриваючи низку дрібних зубків вишиваною хусточкою, а широкогрудий Петро протяжно зітхнув і ніяково задивився в облаки.

Маєвий день гас запашним смолоскипом, приносив із себе жертву цілоспалення у свій величній красі. Невговкані ескадри хрущів, розгнuzдані у весняній гульні, гуділи серед ласкавої тиші, мов невидимі мотори, й збивали крильцятами білі пелюстки квіту з відцвітаючих садів. На подвір'ї, під останнім рубцем сонця, порпалися в піску дрібні й пухкі, мов бази на вербині, ціпенята. Зеленолисті горіхи, що курилися, мов кадильниці, пахощами весни, розстелювали по сутиках кирею вечірніх тіней. Троянди під вікнами сріблилися першими сльозинами тихих рос. Померкло небо ген у своїй глибині, тільки на сузір'ях, де зустрічалося воно з фіолетом лісу — відгороджував земні низини від небесних вершин темно-рожевий омофор. Двоє молодят ішло поруч себе тихою ходою тісним переулком, що наче темрявний зелений тунелі губився і потопав у траві, хабах і глухій кропиві. Обабіч вулиці бігли оплітки, плетені з лозини, перетикані щокілька сажнів, замість стовпців, головатими, підчімханими вербами.

Ганнуса теребила в пальцях вишивану хусточку і ставила хиткі та непевні кроки у своїх мештиках на корках поміж вибоїни по худоб'ячих ратицях. Вона була лише у вузенькій оксамитній, понашиваній блискучими цяцьками горсетці, тому легко тремтіла від вечірнього холоду і раз у раз незаметно тулилася до боку Петра. При тому щебетала безугавну, як ластів'я; яка вона славна хористка — співає сопраном на хорах, а яка аматорка, нема понад неї!.. Сьогодні ні, сьогодні не виступає в «Невольнику», бо хотіли їй дати роль у гурті, але вона красно подякувала... Спасибі за ласку, най собі беруть до гурту тих роззяв, що перший раз вилізли на сцену, а вона — стара аматорка!.. Йой, але якого вони мають файного диригента... Єгомосців синок, студент, умгу, називається Ромцьо. Хлопець, як ляльочка, чешеться так-то — на бік, а який веселий, жартівливий!.. Е, а в нас буде це і тамте, а наші поїдуть там і там, а наша читальня — те, а наш кружок — тамте... І раз у раз зводила русяву голівку високо догори — бо де ж такий височенний вигнався,— та з-під довгих смолистих вій посипала Петрові іскристі допитливі бісики, від яких велетень зараз відвертав очі на облаки.

Був майже у розпуці, бо не знав, як і що промовити до цієї щебетушки. Він ніде не був записаний, ніде не співав і не виступав, і нікуди не виїздив, хіба за обірником у поле або

по дрова до лісу, ну та й до млина з мливом або у п'ятницю на торг. Але вона сама добре знає, що у п'ятницю торг, а як вийде мука, заспа і грис для безрог, то треба везти до млина. Це ж ясне... Ну, а якби їй так натякнути про те, що він дуже любить іти з кіньми на ніч, як там дише медяними пахощами конюшина, і липи цвітуть на цвинтарищі, і повновида плесканка місяця вихиляється з-поза чорного бовдура дзвіниці... або як світанком сліпуче сонце чеканить тобі на добридень чоло, а ти держиш чепиги в жилавих долонях і кладеш скибу за скибою — і чуєш цілунки ранніх рос на устах... і п'янку міць, що б'є з тебе і з тих скиб життєдайних... і дивну якусь радість... ет! Говорила-їхала... Також не мав би що розповісти, та такі небилиці... Ах, як то тяжко дійти з бабою до ладу!.. До конини скорше промовиш, а з бабою гірка година...

Дивний був собі хлопець Петро Пліхівський із Залісся, такі тепер уже переводяться, бо для таких не стає місця на землі, не стає повітря, яким вони могли б дихати. Хоча походив з ославленого Залісся, з того осинового гнізда сектанства і сельробівщини, де жирували і штунда, і суботники, і баптисти, де ломили й паскудили придорожні хрести з розп'яттям, а за священиком, як ішов з божими дарами, жбурляли камінням, де здичіння й розперезаність не знали меж,— то оце хлопець неначеб уродився десь на відлюдному острові, здалека від світа та людей. Він виріс на багацькому хуторі, що так само сторонив від села, як панський двір, був нащадком кметів-багатирів із діда-прадіда, що ніколи не гнулися на панщині і для яких решта односельчан були ізгої, діди, голоп'ятники, паршивці. В його патріархальному роді гордощами й святощами безцінними були тверда руська віра, сліпий послух батькам та їхній волі й глибоко вкорінена любов до прадідівського закону. В його родинній хаті під закуреним сволоком були видовбані заповіді-чесноти, найбільше перестерігані в цьому домі: «Молись, трудись, тверезись!» І його рід ніколи й ніде не осквернив себе й не обезславив прогріхами простолюддя чи то крадіжкою, чи пияцтвом, чи розбоєм і безбожним життям.

Та відколи Петрового діда вивезли мадяри до Талергофу, а Петровому батькові, на превеликий сором і ганьбу, всипали українські вояки двадцять п'ять відливаних за те, що не пустив кінної стежі на гумно квартирувати,— відтоді в роді Пліхівських загніздилася змора непримиримого «жацапства», а слово «українець» стало раз і назавжди тавром прокляття й зненависті, що так і всмокталося, як гадина, в кров і кість цілої родини.

І в Петра, в наймолодший наростень його роду, впоєно змалечку цю зненависть, хоча під животворним подихом чародія-часу та крутіжі його бистрих колесниць, вона безнастанно крушила і топніла, як леди від весняного сонця. Грімкий і стоголосий водоспад нового буйного життя тягнув Петра силоміць на широкі плеса з-поза китайського муру рідного хутора, що тхнув ще тільки духом трупарні. Але й такому чародієві, як час, важко було упоратися та вирізьбити на новий лад цю неотесану і первісну людську брилу, бо на сторожі її скам'янілості стояли непохитно, мов струпішілі фетиші, старі і кошмарні закони батьків... Так! Петро був ще твердий русин! А до того ж він називався не будь-як, а Пліхівський, а ті решта — це самі діди, голоп'ятники і вошивці. Пхе! «Вукраїнці»!..

Ганнуса з притаманним жіночій вдачі віщим даром якби відгадувала все те, що кишіло в челюстях душі цього незугарного великана з хмарним видом, який перевалювався біля неї з боку на бік і смудив хробака з махорки.

— Чуєте,— промовила вона з повагою,— а в тім вашім Заліссі-то щось нічого нема

людського... Якись — вісьта-сельроби, гайта-сельроби, суботники, антихристи — йой, як то не файно, як у селі є така дич...

Погіршливо скривився і плюнув.

— От голоп'ятники!

— А чи то правда,— спитала невинненько, що ваш татуньо «кацап»?

Насупився, як темна ніч.

— Тато такий русин, як і всі... ніякий не «кацап»!

Ганнуся розсіяно скубала ріжок хустки.

— Та, боженьку, я там не знаю, як у вас, але в нас нема вже жодного русина. Самі українці...

Потім соромливо знизилася смолисті вії й тихо шепнула:

— А як... пристанете до нас, то впишетесь до нашої читальні, правда?

— Може ся, і впишу...

Вийшли з мрячного льоху зелені й опинилися на багатолюдному гамірному гостинці, що вів на громадську толоку, де молодь дотанцьовувала празник. Широкий вигін був обтичений свіжим осиковим плотом, а високо понад ним на тридцятиметровій сосні, облуплений з кори, лопотів на вітрі розвіяний жовто-блакитний прапорець. Оркестра сиділа на збитій з дощок трибуні й видмухувала із себе рештки духу в пузаті мосяжні труби. Хлопці попріли, як миші, пороздзягалися до сорочок, порозщіпали ковніри вишиванок і дули, аж їм очі з лоба вилазили... Гоп-а! Або грай, або гроші віддай!... «Соколи» з Лип'я, що виступали сьогодні з вправами вільноруч, та «луговики» з Красної Долини, що були на фестині впорядчиками, завзялися тепер надолужити те, що прогавили за ціле полудне. З розвіяними гилями і малиновими гарасівками витинали гопака, аж землю рвали під собою, вівкали, кидали головами на всі боки і обертали в міцних руках, гей пір'ячка, дівчат, молодичь і підстрижених панянок. Гоп-а! Ріж, сип, най ся меле! Тепер ми гуляємо! Грай, Матвію, бо то вже останок! Гоп-а!..

Закрутився, заметушився цілий світ божий в шаленій коломийці, стугоніла земелька, іскри сипались з-під чобіт, летіла курява і пил, дзеленькали коралі, вогневицями в безтямі блищали очі, розлеймались бинди, стрічки коси-роси і вишивані рукави. Гоп-а! Як празник, то празник!..

Посередині площі в мурованім Народнім Домі, обліпленому, як леп мухами, лабати́ми і крикливими афішами, йшли повною парою приготування до «Невольника». Єгомосців академік Ромко в білій запасці до характеристизації, замащений пудром, як лельник, з перекивленною краваткою, засапаний, задиханий, товкся по площі, мов несповна розуму, і зганяв аматорів, щоб ішли на сцену малюватися. Кляв, як швець, кидав перуками і підкладами, роздер би тепер кожного на кусні, бо ніяк не міг собі дати ради з тим народом!..

Всі запорожці ухарактеризовані, в червоних шароварах і з приліпленими масті́ксом вусищами втекли зі сцени і пішли в танець, а дівчат із гурту в п'ятій дії — то навіть кіньми не відірвав би від коломийки. Ромко рвав собі волосся з розпуки і гонив, мов навіжений, із салі на сцену, а зі сцени на салю, то до брами, то до каси, то до оркестри, молив, просив, грозив, вимахував кулаками: «Перестаньте грати, ради Бога! Перестаньте грати! Та ж о сьомій годині початок!..» Де ж там! Говори до гори! Його зараз закричали: «Ще один

танець, тільки один танець!» І знов: гоп-а, Коломия не помя!.. Ромко затикав вуха пальцями і втікав назад до салі. Господи-боже, що за темний нарід!.. Папуаси, справжні папуаси або ботокуди!.. Тільки застромити перо в чупер і завісити кочільце на ніс!.. І що ти витанцюєш, один з другим? Україну вискакаєш, тумане вісімнадцятий?..

В холодку, під розложистим ясенем при розхитанім столику, сиділи непорушно, як статуї Будди, два лисі виділові в полотняних портеницях і продавали білети. Сині, рожеві і білі. По 10 грошів, по 20 і по 49, але то вже ті «екстра», з самого переду. А дітиська най ідуть задурно. Ая... Най бахор також щось побачить... В набожному скуплені слинили обрубкуваті пальці, листкували бльочки, а дрібняки складали рівненько на окремі купочки.

Публіка ще не входила до салі, а колядувала попід вікна на подвір'ї. Поважні дядьки виставили собі на двір лавицю, посідали рядком, звільна обертали в жменях обтріпані газети та оглядали образки і той грубший друк, бо читати вже було трохи затемно. Побіч на пригорбі розсівся бабинець з дітьми в подолках, що ставали дуба і лящали на свисталах, аж вуха боліли. Газдиньки, киваючи бородами, приглядалися розтанцьованим парам та згадували своє дівування... Гай-гай, Касуню! Та й ще зелений... Минулося!.. І я скажу... Народець суєтився, марудив, неспокійно, напівтривожно, та, як би очікуючи чогось, споглядав на облаки, на розгуляну площу, на село, що тонуло в повені садів... Ба! Гм... Та незнатоньки... Всі того страхалися, всі відхрещувалися, але всі сподівалися, що воно нині неминуче, бо який же це був би празник?

— Га! А може, нині обійдеться без бійки?

— Та дав би Бог.

— І я скажу...

— Кажуть, в Мехля залісяки п'ють від самого полудня... Вже вікна побили.

— Ой, то недобре ворожить!..

Сонце, мов круглий червоний щит, сіло між трьома церковними банями і поволі западалося в глибіню весняного вечора. Холодні тіні виповзли із садків і яруг, сизі мряки застелили загумені. Оркестра врізала ще на кінець січового марша і перестала грати. Музиканти простували крижі і, спотикаючись, гей поломані, злазили з трибуни й витрясали слину з труб. Розтанцьоване сорокате море, як перед невидимим відпливом, ще добру хвилину сторчало непохитно, мов заворожене якимись чародійними флюярами, а потім сколихнулось, зарокотіло і з гамором, сміхами-хіхами та розмовами рухнуло з площі. Га, скінчилася божя хвала!.. Празник, та й по празнику...

Та нараз цілий вигін здеревів. Занімів, мов заклятий!.. Там, на скруті гостинця, збився вгору туман куряви, якби надтягла двірська отара, потім тишею вечора потряс «канарей-пташечка», а далі виросла на дорозі з глухим стогоном двох сотень зап'ятків лава парубків із Залісся. Марширували чвірнями, в дрібно мережаних рубашках і блюзами наопашки й перебекереними кашкетами, обличчя у всіх набрезклі й залиті оковитою, в руках товсті палюги. На чолі ватаги вип'явся, гей ялиця, на височінь двох метрів, з ключем від воза в кишені штанів Микита Козій, горлоріз над горлорізами, заведія і чорний дух цілого повіту.

І раз, і два! Горе— не біда,
Канареєчка жалобно пайють!

Над площею нависла з вечірніми сутінками зловіща тиша. Все живе, що було на вигоні, отетеріло, припинило, як тихне пташня в гніздах перед надтягаючою тучею. Дітворі, що залякла в материних подолках, позастрягали в бездумно розкритих ротиках солодкі свистала, музиканти, що злазили з трибуни, застигли з мосяжними трубами на шаблях драбинки, дівчатам терпи коліна, хлопцям мимохіть лізли руки до кишень і за хояви. Розгойдана каруселя заскреготіла ще раз ланцюгами і повисла неповоротно між небом та землею. Кахикнула останній акорд старосвітського вальчика катаринка — і вмовкла. Над великим фестином причаїлася велика гроза...

Загін залісян, як хмара сарани, віс із лиховісною мовчанкою перед входом на площу. Микита Козій відкинув з чола на потилицю розкуйовджену левину гриву і, недбало кабанаючись, з руками в кишенях, рушив перший.

— Гей ти!... Вступися з дороги!

У хвiртці стояв голова «Лугу» Павлюк, злегка поскрипуючи протезою, бо нога лишилася в дротяних засіках під Пасіками під час атаки на багнети у 18-му році. Його худощаві й смагляві, як у цигана, щоки пополотніли, але не ворухнувся з місця ні на п'ядь. Спокійно схрестив руки на грудях і сказав твердо з притиском:

— Не маєш один з другим чого пхатися, бо музика вже не грає. А як хочете подивитися на представлення, то купіть білети. Інакше не пущу!

— Що? Не грає музика? А я кажу, що буде грати!

— А я кажу, що не буде!

— Що-о-о? — заскалив Козій ліве око, закаптурене гидким більмом, і з недобрим усміхом повів значуче тим більмом по своїй орді. — Не буде?

— Ні!

— А я кажу, що буде!

Свиснув французький ключ і лишив Павлюкові на скроні два червоні карби, і то саме на тому місці, де голова «Лугу» носив ще пам'ятку від італійської шрапнелі. В тій же хвилині впав, як куля, між Павлюка й Козія егомостів Ромко, схвильований до краю, з примірником «Невольника» в руці:

— Панове, панове! — лементів. — Бійтеся Бога, не робіть галабурди, бо нам розженуть виставу!.. Панове...

Не докінчив, бо здоровий кусень цегли, перед яким він відрухово хотів захиститися «Невольником», в одну мить заткав йому уста... Га! Цього вже було досить... Аж забагато! Впали аж дві іскри до бодні з динамітом — як же ж не мали її рознести в пух і прах? Потекла цюркотом струя крові — як же ж не мали потекти цілі потоки? Гей-га!.. Як празник то празник! Гур-р-ра-а!!

Осикову огорожу, хвiртку, браму, поруччя — все те за однісіньким махом якби змело з лиця землі під напором роз'юшеної орди в дрібно мережаних рубашках. Але ж бо й дерев'яна трибуна, що з неї перед часком злізла лугова оркестра, розлетілася вмить розірвана на лати і рубанці дебелими правицями славного парубоцтва з Красної Долини, з Лип'я і Чагарів... Гей-гей! Зачався попразен, спалахнуло пекло, що його жажіть не бачив, може, й старий Данте, бо, відай, не знав хороброго племені русичів, якому ніхто під сонцем не дорівнює в бойовім шалі і завзятті, коли воно стане проти себе, брат на брата, друг на друга!.. Гей-гей, бойка та невговкана душе українська, незбагненна, як дрімучі бори,

широка, як степ розлогий, смілива, пишна красна, але нещасна,— якби з'явився Геній, щоб той чорторий неспожитої сили-потуги, яка дише в твоєму ядрі, спожиткував тобі на славу і добро,— то у ваших стіп, сини крицегрудого Руса, покоровся б світ! А так...

— Ріж, бий, забий!! Кур-р-р... мать!

Біснуватий — ні то людський, ні звірячий, ні чортячий рев роздер на клапті гарячої крові ідиллю тихого маєвого вечора. Коли, лати, частоколи із сталевими цвяхами, залізні ломи й гумові буковиці танцювали божевільного аркана й падали громовицями на заюшені лоби, торощили черепа і розсипали білі, гей ріпа, зуби по зеленій мураві... Йой! Гвалту!.. Ісусе Христе!.. Людоньки, йой, та дитина!.. Дитина-а! Діти верещали з переляку попід небеса, а розлеймані молодичі розпадалися над ними, мов квочки, й самі місили їх босими ногами. Дівчата в попідтиканих спідничках і з розпущеними косами губили хустини, втікали наосліп та завішувалися за димки на паркані; нарід потратив голови в шаленій метушні, дусився, тратувався, перевертав крами з бубликами та менталиками й розніс геть на шматки і касу, і буфет, і будку з фантовою лотереєю. З поблизьких хат вискакували простоволосі газди, покидали гостей і празник, відсиляли орчики від дишлів або хапали довбні з дровітні й садили напередим на площу. Підростки, що гнали худобу з паші, збирали наборзі каменюки й ховаючись за сплітки, лаштувалися до бійки. Ціла Красна Долина миттю змобілізувала увесь свій чоловічий рід від малого до старого з вилами, люшнями і дрюками на святу круціяту проти гостоньків із Залісся... Гей-га! Як празник — то празник!.. «Сватів напоїша» — і по крижах, по крижах... Село клекотіло, мов казан із гарячою смолою, гнівним бойовим шумом. А високо, в померклім блакиті на тридцятьметровій сосні лопотів над тим безголов'ям розвіяний жовто-блакитний стяг...

Наших молодят, Петра й Ганнусю, застукала ця ворохобня так, як стояли коло перелазу край гостинця, саме напроти хвіртки, що вела на площу. Отак обоє, мов на лихо, попалися в сам розгар тої содомії. Петро, як пристало гідному парубкові, не дуже тим зворушився: виплював у траву недокурк, підпер плечима чепірнату вербу і з кам'яним спокоєм приглядався бійці. М'язисті й потріскані від вітру уста мав легко розхилені у вибачливій усмішці, блакитні очі широко розплющились і тупо полискували під міцним чотиригранним чолом. Ганнуса ж, як звичайно полохливе бабське насіння, прилипла до Петра, мов кліщ, завісилася йому руками на шию та лебеділа, як чайка:

— Йой, чуєте, втікаймо звідси! Втікаймо чимскорше!..

Але втікати не було куди, бо бійка умлівіч перекинулася з площі на гостинець та на придорожні гумна й обійстя. Скрізь бебехали каменюки і тріщали ломані плоті. Гармидер був, як на судний день! Петро бачив, що його односельчани встояти не мають сили, що купами й одинцем дають ногам знати, стрибаючи стрімголов через тини та просмикаючись темними закамарками якнайдалше з поля бою. Гнали з пошарпаними й закривавленими рубашками, погубили перебакерені кашкети і блюзки, і буковиці, і штиблети, скородили землю носами й колінами та в дикій тривозі продиралися навмання крізь терня, хащі й колючі огорожі.

Петро дивився на цей ганебний відворот своєї братії байдужно і з глумливою наругою, а тупа усмішка не зникала ні на часок із його кантового обличчя. Пхе!.. А добре їм так, голотяпникам, паршивцям!.. Чого собі наварили, те й мають. А що то його обходить? Він

ніколи з ними не дружився, не приставав до їхньої компанії, то й не має чого розпадатися над тим, що тепер вони беруть, як бідний у торбу... Пхе! Най собі голови поломлять! Добре їм так, дрантюхам. А треба їм того було? Самі зачали... Вмовляв у себе всіма силами, що він тут ні при чому, що його людська й парубоцька гідність не надщербиться, коли він не стане з колом у руці в ряди односельчан. Тьфу! Щось такого... Чіпатися до бійки? Нема дурних! Добре, що його ніхто не чіпає... А що його обходить та банда гольтіпак? З ними йому не по дорозі. Йому ж не випадає. Він не хто-будь, а Петро Пліхівський, господарський син!.. Але водночас почув якийсь невимовно прикрий скрегіт у просторій і нескладній машинерії власної душі, щось там на дні підсвідомості цього велетня казало йому рум'янити перед самим собою болючим серпанком сорому... Боягуз! — гупало йому в грудях, мов у бетонній цямрині, лице пашіло вогнем, краплистий піт зросив кудряву гриву, насунену на широке чоло.

Саме пару кроків оподалік два долинянці перішили, аж гуло, якогось залісяка, що не встиг дати драла і попався в матню. Петро глухо застогнав, якби це на його хребет посипалися удари, прикусив порепані губи й рвучко відвернувся набік. Цей, обкладений частоколами, був його побратим із дитячих літ та ще й свояк, оба зжилися ще змалечку разом ліпили бабки з болота, разом пасли гуси, корови... Ах! Добре йому так, голоп'ятникові!.. Най'го навчуть розуму, коли туман!.. Але враз рванувся наперед, мов ужалений, із затиснутими п'ястками, пуднувши від себе Ганнусю, мов стебелину. Дівча налякано розкрило очі-блаватки й сплеснуло в долоні:

— Йой, чуєте, а вам що сталося?

Але парубій зараз же схаменувся та взяв себе у карби. Скривився з погордою, плюнув у тернину і терпко та нешироко зареготався:

— Ха-ха! Та я нічого... Я тільки так. Мене то нічого не обходить. От голоп'ятники!

Ганнуса відчула вмить, що з Петром коїться щось недобре, тож голосно бідкаючись, вхопила його обіруч за полу і силоміць потягла в сад. Волікся за нею слухняно, мов тіло без душі, зломаний, згорблений, понуривши очі в землю, як злодій. О Боже, який сором, яка ганьба!.. Як же ж він міг сам собі нахаркати в лице, як міг споневіряти, змішати з болотом свою честь і совість?! Падлюка ж він, гад, худобина! Ох, розступися ж, сира земле, та прохолонь у свої челюсті такого харцизяку, нікчому!.. Хто ж це видав, хто чував? Так-во втікати, тримаючись бабської спідниці, і лишати на поталу побратима? Та як? Та хто? Він, Петро Пліхівський?.. Строгий хлопський родовий кодекс честі, викарбуваний на тій гудзуватій, але щирій, мов криця, душі — не мав для нього пощади, не мав оправдання. Петрів мозок свердлувало безпощадно веретено свідомості, що він допустився непростимої підлоти, за яку палив його страшний біль і сором перед самим собою, перед цілим світом, а вже найбільше перед цією щебетушкою з русявими косами, що волікла його оце, мов барана, й що приворожила його, нюнькуватого валила, мрійливими смолистими віями.

Та лихо не спало, воно лише притаїлося! Не увійшли наші молодята і три стаї від гостинця, як десь з-за перевулк пурхнула чередою кіз громадка розцокотаних, мов сороки, дівчат.

— Хі-хі-хі! — сміялася безтурботно одна з другою. — Але ж бо залісяки втікають, аж ногавиці гублять!

— Ото герої!

— Ха-ха-ха!

Ех, необачні цокотухи, викликали ви вовка з ліса!.. Нестерпна мука, їдь і чад, що досі дусилися Петрові в печінках, роз'ятрилися і бухнули полум'ям! Скипіла кров, забагрилися злісно очі під чотиригранним чолом, сп'ялися кулаки в кам'яні довбні. Що? Хто?! Такі сороки глузують з нього в живі очі, що він утікає?.. Ні, не діждете ви цього, щоб він, Петро Пліхівський, губив зі страху ногавиці перед «вукраїнцями» з Красною Долини! Чекайте! Я вам покажу, що залісяки не втікають!

Одною рукою отрясся від Ганнусі, другою відчехолив від плота штахетину:

— Ні, не тікають!

— Ой, лишенько, людоньки, тримайте його! — заголосила Ганнуса. — Петре, Петруню, стій, не лети!.. Не лети, вони тебе заб'ють!

Ага!.. Стримайте вихор у полі, стримайте розгуканий гірський водоспад, що рине зі скали в безодню!.. Садив дужими кроками, аж земля дудоніла. Мах, мах, мах! — і вже був на гостинці. Як грім з ясного неба впав між юрбу хлопців із Лип'я і Красною Долини, що дружніми зусиллями прочищували дорогу від заліських недобитків. Трах-тарак! Ойой, гвалт! Хто це? Що за напасть?!.. Від Петрового одчайдушного і неочікуваного наступу та від страшених ударів штахети парубки розскачилися хто куди, а кілька опинилося в рові, зметені сюди, мов полова, тим несамовитим вітряком.

Та цей переполох не тривав довго. Хлопці покмітили вмить, що мають до діла із самітним одинцем. Гі! Братва! Та він до кого? Та з ким? Тьфу-тьфу!.. Поплювали легіні в жилаві долоні й тісним перстеном оточили роз'юшеного велетня. А бий, сучого сина! Вали!.. Кільканадцять здоровенних п'ястуків, а в них цілий арсенал парубоцької зброї невмолимо завис над Петровою головою, віщуючи йому жахливу загибель. Але Петро в нелюдській шалі й жадобі боротьби не відчував ні крихти перестрахи. Що? Хто? Він, Петро Пліхівський?! Чекайте, паршивці, я вас навчу, я вам покажу, що залісяки не втікають!.. Приперся плечима до рештки поломаного плота і, затиснувши у ведмежих ручищах штахету, молотив на всі боки, вправо й вліво, та клав покотом на гостинець одного парубка за другим. Виглядав страшно! Сорочка на широких косматих грудях розірвалася надвоє, очі метали вогневиці, з рота прискала піна, розбурхана чуприна, змішана з потом, заліпила кантове обличчя. Здавалося, що це з вечірніх облаків, які купалися в пурпурі заходу, ступив на землю одчайдух-борець Кирило Кожум'яка або легендарний Ілля Муромець і став на кривавий герць з кривавою ордою, що облягла його, мов тічня роззявлених сіроманців... Та ні! Це тільки кінчився празник у Красній Долині... І тихо лопотів розвіяний леготом на сосновій щоглі жовто-блакитний прапорець...

Петро не довго так воював, не довго... Заки Ганнуса збігла на гостинець, заки, розпихаючи ліктями колесо воюючих, доглянула врешті в тій страхітливій суматосі свого жениха, то він уже подобав ні на жениха, ні на нікого... Когось там ще копали, місили, тратували і гатили чим попало, але той хтось не давав уже й знаку життя...

Як празник — то празник!

Потім люди зглядалися на Пилипову Ганнусю, як бігла горі селом, ломила рученята й голосила, як за покійником:

— Петруню мій, Петруню!

В селі було, мов по штурмі. Плоти порозвалювані, поломані ворота, на дорозі в купі порошу валялися побиті горшки, шапки, каменюки й поторощені частоколи. Туча перешуміла, бійка затихла, лише роздзявкана собачня рвалася на припонах і довго ще не могла втихомириться. Пороздягані гостоньки з рум'янцями на лицах і з похміллям в очах повиходили на подвір'я, на гумна і перелазили з досадою негодували на загонистість молодого покоління само собою промовчуючи те, що колись за молодості вони так само грішили. Опечалені газдині лише зводили очі на небо й безрадно кивали головами, мовляв, ото, кумонько, виховали-сьмо собі потіху на старість, гей-гей... А газди-батьки були більш непримиренні, рішучі. Сердито спльовували в траву, накиували кулаками головатим вербам та ясеням придорожним і ремствували:

— Ото бий таке дрантя собаче і слухай, чи трохи тепле!

— Порозпускалося та порозвозилося, що най матка божа боронить!

— То, чуєте, по тій війні така дич поробилася. Де ж то перше так було?

— Але-во, перше було цілком інакше!

— А-а, хлоп все був дурний, буде дурний і здохне дурний. Не досить того, що його і так вся біда б'є, то він ще сам себе тлумить.

— Ая!.. Як той казав: хлопа не бий, то хлоп слабий...

В Пилипа на подвір'ї вуйки-стрийки поправляли галопом нашійники і відгортали зап'ятками з-перед кінських храп до баламутів недоїджену конюшину. Вуйни-стрийни саджали до полукішків розіспану дівтору. Пилип із Пилипихою вовтузилися поміж розвори, дишлі та довгі хвостища і впихали гостям під пахви клунки з книшами, обвиненими в старі газети. Кривий Гриць вперся і ані руш не хотів прийняти книша. Але-во, за жадні гроші!.. Цілував Пилипиху по руках і белемонив, плентаючи язиком, що чоловік є свиня, а цілий світ — це один бардак, і що пролетаріат мусить вже з тим зробити якийсь порядок!.. Одному сало росте, а другий не має на сіль і гас... Стрий Гнатко в кожусі розвалився на своїм возі, запряженім у пару цуговців, як самий граф Потоцький, і толкував вуйні Матроні, що молодість має своє право, а празник без бійки — то не є жоден празник. Начхати на такий празник! Що то за празник?.. А що там собі трошки юшки спустять, то це не зашкодить. Та що то є? Смійтеся з того! Гей, як я собі нагадаю, як я колись парубочив! Хо-хо!..

Раз зійшлися три святі із неба:

Святий Петро, Павло і Іван —

Як присілись та й коло горівки,

Випили відразу цілий збан!

Кришталева чаша, срібная креш...

Це пани реєнти під святими образами кінчали празникувати та доціджувати «експортове». А в коморі на міхах торішнього вівса лежала красна, Ганнуса й заливалася гіркими.

— Мамуню, та його так збили!.. Гу, гу-у-у!

Пилипиха фукалася на дочку, негодувала й тріпала руками по пілках спідниці, мов гуска крилами:

— Аво-гей, з пам'яті дівку викинуло, а ти що — не виділа хлопа? А добре йому так, чого там пхався, де не треба?

— Мамуню!..

— А я си мислив, що господарська дитина, то й статкує...— кивався меланхолійно Пилип, сидючи почіпки на порожній чвертці.

Місяць молодик, нічний джигун-красень викотився на сине плесо з-поза гілявих п'ятсотлітніх лип, що таємним хором правили вечірню на старезнім цвинтарищі. Сонце впало за чорну гать соснового бору і догоряло там тихо, без скарги, наче самотня ватра серед розлогої полонини.

Нечутно падали роси на сонні трави, з городців плили п'янки пахощі м'яти та рум'янку, у хашах на зарінку заходилися в сердешній екстазі трелями кохання солов'ї. Десь на роздоріжжях скрипіли колеса і дзвінко вдаряли кінські копита об каміння на дорозі. Перші зорі вийшли на гупі, закрадаючись соромливо, як дівчина перший раз на музику. І лунало парубоцьке:

Ой, місяцю-місяченьку, не світи нікому...

Петро ішов з празника додому. Тою доріжкою поміж шнурочком мовчазних верб, що бігла внизу села, до Залісся. Йшов. Притримувався оплітків і верб довгокосих. Падав. Стогнав, аж земля здригалась. Зводився навколішки, потім на ноги — і йшов далі. Страшний був... Не пізнала б його тепер рідна сестриця, рідна ненька... Не пізнав би ніхто. Не пізнав би його ясний день. А маєва нічка — парубоцька дружка — крила все... Крила, таїла, застеляла темним серпанком, як любка хустинкою, страшні гостинці, що їх ніс Петро з празника додому... А вечірні роси затирали криваві сліди, що їх лишав Петро, дорогою йдучи.

Це була несамоविта поява — той велетень, закривавлений увесь, що не мав на собі цілого шматка тіла, що валився з ніг, що стогнав, як ранений тур,— а йшов і йшов з празника додому!.. Гей, як празник — то празник! Розступіться, верби, ціла дорога моя!..

Ой, місяцю-місяченьку, не світи нікому...

Налякані діти тулилися в мамині спідниці, люди з тривогою втікали з подвір'я до хати, запирали двері, зачиняли вікна та відхрещувалися від нього, як від опиря...

— Страх, людоньки, що за сила! Що за сила!..

— І я скажу: таке камінь того не витримав би, що він дістав.

— Таж його так збили!.. Кісточки цілої не має. Голова, як решето...

— Вже не жив, вже не дихав, а дивіться — йде!

— Йой, Боженьку!

Край села, коло броду, заступила празниковому дорогу чета «луговиків» із Красної Долини, що ходила в погоню за залісяками. Тепер верталися хлопці, задихані, вкриті порохами. Поставали й заступили чорним мовчазним колесом Петра.

— Втікай з дороги! — крикнув котрийсь.

Та Петро, тримаючись поруччя містка, випрямився на весь зріст і видусив з себе зі

струєю крові, що бухнула йому з рота:

— Ні! Залісяки не втікають!..

Потім, як підрізаний коренастий дуб, звалився навznak на місток, аж на ньому задудніло, якби спустили домовину до темного гробу. Легіні з Красно́ї Долини схилили голови, виструнились мимоволі «на позір» і так застигли в глибокій тиші. Четар «Лугу» чорнявий Ілько, що мав перевішену руку на хустині — три рази трісла в лікті — прилякнув і нагнувся над Петром.

— Ще дихає... Миколо, Гнате, скочте-но по верету, занесемо його додому. Ой, не втішиться ним рідна мама, як його побачить...

Тиха ніч вкрила світ. Під містком журчав потік, у шуварах на ставищах співали хором жаби, лящали цвіркуни. Хвилювали здалека левади білим морем божого тіла. Хлопці, що йшли з кінями на ніч, затягнули довго-довго, протяжливо:

Гей-гей, зелена діброво-о-о!..

Скрипіли ручиці між житами, дзвонили підкови, на чотири шляхи роз'їздилися гостоньки з Красно́ї Долини, що якими віконцями з-поміж верб головатих задивлялися в зоряну маєву ніч.

Скінчився празник, ще й празничок, роковий храм, відпуст великий за всі гріхи, празник у Красно́ї Долині!

1937

КРАМАР СЕНЬ СВИСТУН

I

Вісім літ крамарював Сень Свистун, колишній скорострільщик, а тепер шістдесятпроцентний інвалід УГА, в нашій кооперативі.

За той час мінялися голови, мінялися справники і скарбники, мінялися календарці та оголошення на стінах, мінялися товари на їхні ціни, а крамар Сень Свистун все стояв за білою лядою, високий та кремезний, широкий шрам через чоло, в полинялій стрілецькій блюзі. Сень Свистун був старим воякою, за Австрію і за тата Франца Йосифа боровся, в штурмбатальйоні служив, на трьох фронтах воював та дослужився навіть одної зірки, двох медалів і п'ятьох дір у голові.

А як татуньо-цісар умер, а за ним і старенька Австрія розсипалася, мов спорохнявіла діжка, підійшов цугсфірер Петруняк до фрайтра Свистуна, що сидів в окопах серед хижих вертепів італійських гір на люфі свого скоростріла і глодав кусень старої підошви, та й каже:

— Ну, Сеню, вже Австрії фертік! До цього часу воювали ми за чуже, тепер треба за своє стати!.. Там, на Україні, наші брати добувають волю, треба йти помагати.

— Гир! — відрубав фрайтер Свистун. — Як іти, то йти! — Схопив недоїдену підошву в кишеню, закинув свою «машину» на плечі — і напрям на Галилею ходом рруш! — почвалав, аж закурилося.

...А в 1919 році, на сам Великдень, як сонце сходило, десятник Сень Свистун лишив свою праву ногу в дротяних засіках в Зубрицькій лісі під Львовом... Додому вернувся калікою. Два кії, завошивлена сорочка і гумова протеза — це були всі його достатки.

Дома вже батька не застав — мадяри повісили, матері не застав, бо давно спочила під березами, з хати — ні сліду не залишилося. Гранат розвалив. Застав лише пусте подвір'я з поламаним тином і садок, зарослий терном та бур'янами. Цілими днями сидів він тут самотній, а сонце гріло його блідоземлисте лице, подіравлену голову і два дубові кії. Та згодом сусіди заопікувалися калікою, приодягли, нагодували, до здоров'я привели. А літа — йшли...

Аж раз, у неділю, кличуть Сенька до громади. Прикульгав він до громадського будинку — а тут народу по береги! За столом — поважніші господарі і колишній четар УГА Гарасим'як між ними... Ов, зніяковів інвалід УГА Сень Свистун, станув біля дверей, випрямив свої потрощені костюмахи, здер догори мережане шрапнелем чоло — стоїть хлоп, гей на звіті.

А тут Гарасим'як встає із-за стола й говорить:

— Маємо до тебе діло, Сеню. Ми хочемо заложити в нашому селі кооперативу. Все вже полагоджено, нема в нас тільки крамаря. Чи не згодився б ти в нас крамарювати?

— Так є, голошу слухняно, пане четар! — різким басом зарпортував Сень Свистун і стукнув дубовими киями до долівки.

Усі в регіт, а Сень стоїть, мов не свій. Засоромився, як малий хлопчик, землисте обличчя зашарілося від напливу крові.

— Сеню, це не війна! — каже сміючись Гарасим'як. — В нас у кооперативі всі рівні,

всі мають однакові права. А коли я пропоную тобі заняття крамаря, то не говорю це від себе самого, а тільки від імені збору всіх нас тут присутніх... Отже не я, а загальні збори запитують тебе, чи годишся...

— Так є, голошу слух...— почав Сень і замовк. Не знав, сердега, кому тепер слухняно голосити.

II

Крамарювати — це нелегка штука! Це гірший дідько, як найбільше загороджений відтинок на фронті... Та що! На фронті — то ти пан! Сидиш собі в рові, як у Бога за дверима, та й кропиш з «максима» куди попало. А тут... Обставили чоловіка з усіх сторін скриньками, мішками, бочками, склянками, той репетує давай йому то, а тому то,— ну роби, що хочеш і дій, що хочеш, хоч головою бий до цієї гемонської паки з білою цератою!.. Такі невеселі думи снував інвалід Сень Свистун в перших днях своєї діяльності на полі кооперації. А ще як всадили йому під ніс вагу з тягарцями, а лядовий денник, а книгу довжників, а ключі, а підручну касу, а фактури — то хлописько, як то кажуть, збаранів дочиста! В першій хвилі хотів натягнути шапку на вуха і тікати щосили на одній осиротілій нозі... Та потім поміркувався. Га! Пропав капшук і штири грейцарі, пане десятнику Свистуне! Асентерований раз, нема рекурсу. Каменій тепер за лядою і не рипайся, бо за дезерцію — куля в лоб! Ех, прокляв тоді Сень Свистун і себе, і свою долю горбату, кожне деко, кожну кісточку цукру.

Все йшло йому, як з Петрового дня. Вага десь погубила тягарці, як квочка курята, в лядовій книжці понасмаровував таке, що й сама кооперативна рада не розчовпала б ні крихти, тут переважив, там недоважив, тут недоплатив, там переплатив, тут сіль пішла на землю, там пляшка з оцтом розбилася — біда! Але хоч Сенькова голова була дірява, як решето,— то все-таки його хлопський розум не вспів ще зовсім з неї вивітрити. За тиждень-два ваш Сень уже знюхав письмо носом, як то кажуть, і з грубшого познайомився з новим фахом. Був уже досить ділово образований, бо знав, що фактурою мила завивати не можна, що цукорки з нитками мішати не треба і що баньку з нафтою пхати межи міхи з крупами таки не слід. Набрався рівноваги в руках, став точно важити, добре числити і порядно записувати. Писав поволеньки, зі скупленою увагою, кожне слово починав великою буквою, а прикінці малював товсту точку. А що хлопець був зроду дотепний і балакучий, то скоро всі його полюбили. Умів заговорити і до малого, і до старого, з кожним собі порадив, кожного вдоволів. Бувало, прийде дівчина за голкою — а тут, як на злість, сьогодні не стало. Тоді наш Сень як зачне приговорювати, а жартувати, моргне раз, моргне другий (гарний був, вражий син, хоч з дірявим чолом), то дівчина й не оглянеться, як вертає доміз із синькою до білля чи пастою до чобіт.

— Таке то було недавно нещасливе,— говорили газди.— Лазить, бувало, за лядою, гей тіло без душі... А тепер — звивається, як цізорик, хоч і каліка, рахувати.

— Ая! Нераз прийдеш два дека купити, то він тобі нагорне з десять, потім з дев'ять надкине, а деко по столі розсипле і таки недоважить... А тепер не встиг чоловік сказати чого треба — вже все приготоване! І чистенько всюди, вага аж світиться — дуже ладно!

— Е, що така куропатива варта! — бурчить якийсь невдоволений.— Наліпив скрізь

табличок, гей у бюрі,— ані закурити, ані плюнути по-християнськи, ані носа висякати, шапку скидай, як у церкві, тьфу!

III

Що-що, але боргувати-не любив Сень страшенно. Це смерть його була! Бувало прийде покупець до склепу: Сень і заговорить до нього привітно, і пожартує, а як зійде мова на «книжку» — наш крамар відразу осовіє. Скривиться, як середа на п'ятницю, тягне ту нещасну книжку з полиці, немов би на тортури його брали за неї... Особливо не міг він терпіти того, як молоді парубки торгували різні витребеньки, а потім не віддавали довгу. Таким довжникам він прямо дихати не давав на кожному кроці.

— О, о, вже йде цей пан, що бере цукорки на кредит! — говорив. — Чи тебе, Ганно, з пам'яті викинуло, що ти хочеш йти заміж за такого дідовода? Він сотика при душі не має!

Деякі взяли собі ці «отченаші» до серця і справді перестали боргувати. Інші, бундючі та ворохоблизі, пробували фукатися,— але Сень лише розведе свої широчезні рамена, грізно насупить густі брови, їж згоїна на чолі набігне кров'ю — зараз кожний замовкне. Всі знали, що Сень Свистун хоч і каліка, та сильний, як ведмідь, і здоровенний міх солі термосить в одній руці, як жид теля.

Прийшов кінець першого року Сеньового крамарювання. Ще далеко до кінцевих загальних зборів пани-директори раз у раз лякали Сеня:

— Буде ж тобі баль, чоловіче. Ми переглядали книги — виходить манко, як бик! Ти знаєш, чим то пахне?

Сторопів неборак, зажурився. Поганенько з нами,— думає. Щоправда, не дуже він там вірив тим книгам, а ще менше панам-директорам, бо ці не раз його в той спосіб «на бас» брали — та все-таки мара його знає? Може, й переборщив дещо... Зблід наш крамар, помарнів, ні сон, ні їжа його не береться, ходить мов не свій від голови до скарбника, від скарбника до книговодця, розпитує, а що там, а як там, а ці, іродові душі, лиш: «Побачиш на зборах!» І підсміхаються таємно. А тут ще, як на біду, люстратора на ревізію принесло! Маєш, бабо, книш! Ну, тепер капут, думає Сень: на самий звук слова ревізія в нього душа завмерла. Але вечором пошкандибав таки під хату голови, де ночував люстратор; тут і побачив крізь вікно Сень свого ворога... Що ж, панок нічого собі, лисий, як коліно, черевце нівроку чималеньке, сидить за скринєю, яйце за яйцем лопає і чайок попиває... Гм! Чоловік як чоловік... А рано-вранці суне ревізія до кооперативи. Попереду сам люстратор з течкою і паперами, за ним голова — також з паперами, за ним книговодець — також з паперами... Інвалід УГА Сень Свистун як стій випрямився «на позір», побачивши стільки «саржі». Стоїть, анічирк.

— А тепер поволі переведено тобі інвентуру,— каже кругленький ревізор.

Почали. Перевертають все догори дном, важуть, рахують, записують, аж Сенькові голова ходором ходить. Руки йому дрожать, коли бере яку річ. Кожну коробку сірників кладе легенько, мов цінність яку велику.

Нарешті скінчили.

— Ой синку! Щось тут ти забагато «відтяжував»... Товару не стає. Круто буде з тобою!..— каже кругленький кооператор і моргає до голови та книговодця.

І всі три потюпали собі на обід... А нашого Сенька наче б куля з «міненверфа» луснула! Ого, попався...

От докрамарювався! І звідкіля це прокляте манко взялося? Я ж ні сотика не змарнував, найменшої речі й пальцем не тикнув... Доленько бідна! Як же я тепер людям на очі покажуся? І чи повірите? Шістдесятпроцентовий інвалід УГА Сень Свистун, колишній скорострільник, що п'ять літ воював безупину, що боровся на трьох фронтах, що був три рази ранений, два полонений, а сім разів присипаний землею, цей відважний цісарський фрайтер, а П Куреня Сталевої сотні Станіславської бригади десятник, що із своїм «максимом» і самого чорта не боявся,— він заплакав тепер, як мала дитина над проклятим манком! Похилився над лядою і великими, як бохонці хліба, п'ястками втирав заплакане обличчя, а сльози, як горох, капали у відчинену скриньку з цвяхами.

Зараз у неділю скликали загальні збори. Довго міркував Сень, що йому робити... Йти чи не йти?.. А потім рішився.

— Чи я трус або маркірант з запілля? Піду, що буде, то буде!

Взяв новий однострій, стрілецьку шапку, для більшої торжественності навіть протезу нову заложив, бо стара скрипіла, мов рік немашчене колесо, і пішов.

Збори саме починалися. Народу — як бджіл в улію. За столом — Управа, Надзінна рада, якісь делегати з міста, та Сень Саистун дивився на все, мов крізь мряку. Він столв біля дверей і ждав страшного суду... Раз у раз хтось читав, хтось балакав, хтось підносив пальці вгору, інший знов роззявив рот та й кивав головою, мов кінь у гарячу днину, та Сень мов не чув того й не бачив. Збудив його з отупіння лункий голос бувшого четаря Гарасим'яка, що гомонів, як архангельська сурма:

—...а крамареві за совісну працю і точне сповнення обов'язків загальні збори складають отсим щиру подяку і похвалу...

Більше не тямив нічого. До нього говорили, простягали руки, та йому бушувала в голові лиш одна думка: «От бісові директори! Надули мене, йолопа, останнього, надули!...»

Аж тоді, як Гарасим'як два чи три рази запитав його, чи годиться крамарювати на другий рік, і інвалід УГА Сень Свистун випрямився «на позір» і різко зарাপортував:

— Так є, голошу слухняно, світлі Збори!

IV

Почалось воно з того, як справником у кооперативі став багатій Собенко. Вибрали його таки зараз в першому році Сенькового крамарювання. Вибрали тому, що наразі кращого годі було знайти. Книговодця й касієра якось скоренько розшукали, а зі справником трудновато приходилося. Воно — річ ясна: книговодцеві зразу нема що книжкувати, касієрові нема що рахувати, а справникові хочби, скажім, сьогодні — запрягай коні, їдь до міста, купи товар, а воно, гм... кажім, не кажім — все коштує... і кінь, і статок, і день пропав — ба!.. Радять наші оснувателі та й радять, намовляють, заохочують, один одного підштовхують — ніхто не спішиться. Аж тут з передньої лави бурчить Хома Собенко:

— Та я вже був би тим справником, ци як там...

— Що ж, каже — щоби був, то най буде. Ніяково людині відмовляти. Та ж то багач,

сорок п'ять морга з долиною, чотири коні, сім коров, усі будинки під бляхою, що багач — то не копиця сіна!

Вибрали.

Хома став справникувати. Зараз другої днини взяв палицю в руки, надув пику і суне до крамниці. Всадився за ляду та й до Сенька:

— Я тут тепер справник, зрозумів? — й луснув себе п'ястуком у груди, аж задудніло.

Сень Свистун, з якого тепер витікав десятий піт над нещасним лядовим дневником, випрямився по-своєму, хоч по правді не знав ще добре, що це слово—«справник» — означає... Та як побачив, що то не хто-будь, а самий Собенко став справником, відразу зміркував, що воно мусить означати якесь начальство, бо ж такий багатир надурно ним би не хвалився. Тим часом «начальство» покрутилося за лядою, нагримало на крамаря, мовляв — «у тій вашій курперативі ніц нема»,— взяло даром пачку паперців для тютюну та й пішло. І хоч як сьогодні сердився пан справник, що в склепі ніц нема, то завтра він не подумав про те, щоби товар спровадити. Аж за тиждень, як намотив собі фіру пшениці на продаж, тоді «за одним заходом» поїхав до міста. Наперед продав збіжжя, потім заїхав до шинку, кропнув собі п'ять «шнапсів», а тоді — гайда до кооперативної праці. В Боруха купив солі, рижу тощо, дістав три фунти цукру «з боку», у Фішера купив цвяхів, підківок та іншого теремешля, дістав торбу ухналів також «з боку», а в Шварца накупив цукорків, дістав чоколядку, як праник,— і вїо додому. Заїхав до кооперативу.

— Пррру, каштан! Гей, вилази там один з другим, Собенко товар привіз!

— Гарно, гарно. А де ж фактура? — питає голова Павлюк.

— Що-о-о? Фа... фактура? Яка фактура!.. На хоробу вам тяжку фактур? Маєте товар!

— А чому ж ви в Союзі не купували?

— Е, що там Союз. Я сам знаю, де купувати. На то я справник, так чи ні?

— Та добре, добре. Тільки тепер ми не знаємо, чи ви всі гроші видали, чи, може, вам щось лишилося...

— А... або що? Може, гадаєте, що я вам гроші краду?! Я, Собенко? Я свищу на вашу кооперативу, на ваші гроші, на вашого справника і шлюс! — Як вам не в лад, то моє ушановане!.. Страх! Гонор мені великий — справний. Я можу на такий гонор...

Бачить Павлюк, що пан справник п'яненийкий — дав спокій. Але на другий раз повторилося те саме, на третій — також... І аж тоді, як з повітового Союзу приїхав інструктор, як збештав управу за те, що до Союзу тільки тоді забігає, як треба на кредит узяти, а жидам готівкою платить, Собенко хоч-не-хоч рішився загостити до Союзу. Так що ж? Тут уже «з боку» годі що зарвати!.. Але на яку парадку торчить християнинові маківка на шиї? На те, щоби вмів собі зарадити лихий годині. О, справник Собенко знав, як собі порадити! Поїхав раз по товар—десь поділася сіль з мішка, поїхав другий раз — нафта повитікала з бочки, поїхав третій — кава розсипалася... Сень Свистун бачив те все, але мовчав.

Назбиралося в крамниці пару сот яєць.

— Здалося б відставити до Союзу,— натякає Сень.

— Е, на яку мару з такою дурницею по Союзах волочитися,— каже Хома.— Моя, во, стара їде завтра з набілом до міста, то й візьме тих пару покладків...

Свята правда! Хомова стара була в місті.

Навіть тих пару покладків продала. Але грошей за ці покладки ніхто ніколи не побачив. Десь поділися.

Згадали ми про Хомову жінку. Фільософ була баба. Дібралися з паном справником, як дві краплі роси. Прийде вона бувало до кооперативи, нагорне цілий подолок всякого краму та й:

— Запиши там, Сенуню, ая. Старий заплатить, ая...

За тиждень-два крамар тиць Хомі книжку під ніс:

— Пане справник, щось ви тут теє...

— А тобі що, горить? Маєш час, я зі села не втікаю.

А сам всадиться на прилавок, нагорне з передскаrinkа повні жмені грошей і до кишені. Змішає їх зі своїми власними, бо, мовляв, це не собаки не погризуться.

— Як же так? — питає крамар. — Ні денний торг ще не замкнений, ні касієр не знає, скільки було грошей, а ви вже й сховали.

— Но, ти мене не вчи, я знаю, що роблю! Що там касієр?.. Ну, що касієр? Касієр є касієр, а мені треба грошей на товар і шлюс!

Так воно було на перший місяць, так воно було на другий. Вже й по селі почали скрізь говорити, що Хома Собенко щось забагато кооперативу «відтяжує».

Спочатку Сень Свистун, рекрут у кооперативному діловодстві, глядів на ці штудерні маніпуляції і мовчав. Воно ж і начальство якесь, і перший господар в селі — як же тут рекурсувати?.. Та смілива й чесна вдача колишнього вояки не могла стерпіти такого циганства. Раз якось перестрів Сень голову Павлюка та й каже:

— Зле, пане голово! Робіть, що знаєте... Або я тікаю з крамниці, або шукайте іншого справника! — І розповів усе, що знав сам і що чув від людей про справникування Хоми Собенка.

Голова почухався в голову, бо ж воно... гм... справа трохи делікатна... Для більшої відваги та для скріплення важливості хвилини нарядив Павлюк нову шапку, закликав містоголову Коцюбу і оба разом потюпали на «аудієнцію» до Собенка.

Пан справник розвалився саме за скринєю і завзято періщив гарячу бульбу, политу шкварками та дудлив раз у раз зі здорового горшка квасне молоко. Сопів при тім і стогнав, як на муках.

— Дай Боже добрий вечір.

— Дай Боже здоров'я.

— Чам на обід...

— Просимо й вас.

— Гм... Кхм... — почав Павлюк і закашлявся. — Воно, гм... як то кажуть... щось ви там, пане справник, трохи наборгували в кооперативі.

— Е, та то нічого не є! Смійтеся з того. Тих кілька грошів... Я віддам, у мене не пропаде.

— Це навіть лихий приклад для других, що...

— Аво! Ви мені говорите! Та ж я сам це розумію...

— Друга річ, то... борони Боже! Я вам нічого не закидаю... але ви не повинні брати з ляди грошей перед замкненням торгу.

— Аво! Чи ж я дитина? Та як?!

—...а також на свої власні потреби...

— Гей, люди, чи мені аж тре' кооперативних грошей! Я маю свої!

— Маєте свої, це правда, але й на чужі у вас апетит несогірший,— перебив нетерпеливий Коцюба.

— Що?! Ви мене злодієм називаєте? Ви виділи? Маєте свідків?! — заверещав Собенко й почервонів, як когутячий гребінь.

— Не треба й свідків! Вже ціле село знає, що ви обкрадаєте кооперативу на всі боки! — крикнув і собі запальний містоголова.

— Я краду? Я краду?! Брешеш, пся кров собача!.. Я знаю, хто вас під'юдив на мене: той мурга поламаний, що сидить у крамниці. Але я його навчу! Я йому покажу! Я йому... — і осатанілий Хома зірвався з лави, хватив палюгу в руки і, як опарений, вилетів з хати.

Це було вечором. В кооперативі зібралося чимало народу, старших і молодших. Дехто купує, дехто балакає — як звичайно в склепі. Коли неждано з лоскотом відчинилися двері, і до середини, як куля, влетів роз'юшений Собенко. Ні з ким не вітається, не здимає шапки, тільки просто садить до Сенька.

— Ти діду вушивий! Ти кривуло! Ти каліко поломана! Ти мене злодієм називаєш, га? Ти знаєш, хто я є? Я господар, шляк би тебе ясний гримнув, чуєш?! Я тебе до криміналу впакую, та ти так будеш диндати ногами, як твій тато!.. Я тебе навчу!

В крамниці зробилася метушня. Люди повитріщували баньки на таке «вступне слово» пана справника. Здивовано знизують плечима, розпитують одне другого, що за комедія? Крамар Сень Свистун неподвижно стояв за прилавком. Його обличчя було спокійне, кам'яне, тільки сірі очі блистіли, як сталь, а широка згоїна на чолі набігла кров'ю. Він і словечком не обзивався на брудну лайку і прокльони Собенка. Та це ще більше розлютило багача. За сотим «шляком» розмахнувся з усеї сили, і грубезна палюга свиснула над головою Сенька. Але палка не зачепила голови крамаря. Сенько відбив рукою удар і жбурнув палку в кут.

Це, що сталося опісля, годі як слід описати, бо тривало воно всього одну мить. Справник Хома Собенко в дужих руках Сенька під'їхав нечаяно аж під стелю, наче б хотів разом з палюгою і комісними ходаками вознестися на небо, потім з розгону луснув собою до дверей, аж ті відскочили, а потім «яко птица пернатая» перелетів через один поріг, через сіни, через другий поріг і голосно хляпнув... де? — зараз скажемо. Кілька кроків від східців, що провадили до сіней, була прокопана широка яма, в якій заряд кооперативи хотів гасити вапно і побілити ним домівку. Саме тепер була дощова пора, тому в ямі було повнісінько мутної води і болота. До цієї ванни причалив Хома Собенко і відразу скупався в ній аж по самий чуб. Всі, хто були в склепі, повибігали надвір. Зразу годі було що запримітити, бо залягла чорна темрява. Аж як блиснуло кілька лямпок, усі побачили мокрого, простоволосого, обмазаного, як дідько, пана справника, що харкав болотом і тарабанився з баюри наверх. Та яскраве світло лямпок вразило його так сильно, що він затріпав руками і знов пірнув по шию в ту силоамську купіль. Кругом залунав голосний регіт.

— Дивіть, дивіть, наш справник поїхав до Канади. Ха-ха-ха!

— Гей, та то не шіфа, ви заблудили, беріть вісьта!

— Тихо, що ти знаєш. Пан справник заживають вапняних купелів, бо їх мама в

нецьках добре не викупала.

— Диви, як легенько тримається зверху! Це та «відтяжена» нафта його так підносить...

— Нурка, пане справник, нурка! Та-ак, файно!.. Ще раз!

Крізь юрбу пробивався до калабані Собенків сват Гаврило. Він один рішився рятувати свата від наглої і несподіваної смерті.

— Аво, подуріли люди! Нявца й сина!.. Та чого рипиш один з другим? Бачиш, чоловік топиться. Гей, свату! Свату! А де ж ви там? Не талапайтеся, а вилазьте. Зимувати там не будете. Тьфу!

Щезни, бідо... Давайте руку! Ней — рруп! Добре! Бодай вас, свату, світ не видів. Що ж ви із себе зробили?

Справник Хома Собенко виглядав справді як яке чудо. Вода цюркотіла йому з носа, з очей, з волосся, з бороди; в роті болото, в руках болото, на голові болото, вся одежа заболочена, перемокла. Він дрижав цілим тілом, цокотів зубами і голосно хлипав.

— Свату... То ви? — промовив вкінці хриплим голосом.

— Ба! Таже я.

— Свату! Запрягайте коні і везіть мене до доктора, так, як є... Я того опришка мушу заскаржити, бо він мене хотів замордувати.

— Свату, не плетіть дурниць. Що там...

— Я йому не подарую...

— Свату! А хто зачав?

— Його шляк ясний мусить...

— Гов, чекайте, свату. А хто зачав?

— Я його навчу...

— Аво, здурів хлоп. Я вас питаю, хто зачав?

— Та хто? Та я... Але я йому покажу...

— Ша, свату. Тихо. Ви зачали, значить, ви всьому винні. Ви його спублічили, як остатню собаку, ви йому на фамілію виїхали, ви до нього з друком розігналися, а він вас за те пуднув догори ногами. Так чи ні?

— Я його заскаржу, сучого...

— Ша! Ходім, свату, помаленько додому. Вдома вмиєтеся, скажете, най вам стара зварить гарбати з рум'янком — і під перину. Уважайте, що тепер осінь, запарите собі катар і нащо вам того? А шапка ваша де?

— Я йому того не подарую! Він мене попам'ятає, доки буде жити...

І оба свати під регіт юрби поплентались домів.

Так скінчилося Собенкове начальство в кооперативі. Зараз таки, в найближчу неділю, Надзірна рада подякувала йому за «труд».

V

Зараз, як берете з цісарського гостинця гейта до села Тернистого, на самім краю побачите мурований будинок. Тутечки, як, може, пам'ятаєте, за добрих часів стояла велика корчма, де люд хрещений цідив горілку, гарнець за чотири шістки. Пізніше тут пан Абрагам Штарк мав «Гандель з товари мешане і спшедаж піво ве фляшце».

Абрагама Штарка не все звали паном. Колись, може, з півсотні літ тому, як він у драних штанцях бігав за чередою господаря Дмитра Гусака, його кликали коротко «дурний Абрамко». Згодом, як він з кусником разового хліба і головкою часнику в кишені торгував по селі курми, яйцями чи садовою, його теж звали «дурний Абрамко». Коли він щоп'ятниці гнав на торг сухобедрі шкапи і такі ж коровиці, йому ніхто інакше не казав, як «дурний Абрамко». Аж коли він одружився з грубезною Лайкою, що мала сто двадцять корон приданого і сто двадцять кілограмів живої ваги, як відчинив собі шиночок, як господар Дмитро Гусак пропив у цім шиночку десять моргів ґрунту і на старість наймився в нього носити воду, тоді дурний Абрамко став титулуватися пан Абрагам Штарк.

«Кожний жид добрий, але печений»,— кажуть люди... Ми не хочемо цим прийнятим вже звичаєм лаяти зараз Абрамка лихварем, обманцем і видридушником тільки тому, що він вродився жидом. Може, і в його присадкуватій постаті з хитрими очима, рудою борідкою та каблукуватими ногами, крім бажання оцибушити на кожному кроці свого ближнього для своєї користі, дрімали почуття хочби зближені до чесних і шляхетних? Не знати... Ось згадаймо, приміром, про те, що він п'ять літ даром держав у себе стару каправу Хайку. Стара Хайка, вдова по Шумці-конокраді, якого наймити вбили орчиками в стайні, не мала нічого, крім старенької хатини, та одного дня жахлива пожежа, що знищила півсела, забрала їй і це. А коли жаріючі китиці перекидались на стріху її хатини, вона лазила навколішки по подвір'ї, простягала худі руки і лебеділа-благала Єгову, щоб рятував її останній захист. А як побачила, що Єгова не помагає, стала молитися «по-хлопському»:

— Боженькі, Боженькі! Відверни ту вогонь на мою хати!..

І «хлопський» Бог, не роздумуючи довго над тим, що стара жидівка перекрутила навідворіть одно слово, миттю вислухав її прохання: бухнуло полум'я, і за хвилю з Хайчиної хатини осталися лишень чорні згарища. Тоді-то Абрамко Штарк прийняв її до себе. Еге ж... Наш брат русин часом і рідну неньку з подвір'я вижене, ще й собаками нацькує. А Штарк Абрамко, цей шахрай і скупендряга, п'ять літ піклувався чужою людиною і годував її доти, доки каправої Хайки не прикидали жида бебехами, доки великий і всесильний Єгова не сказав їй: «Кім, кім, Хайкі! Час тобі покинути землю галилейську. Абрум Штарк не буде тебе вічно напихати гуглями з цибулькою, бо це не є для нього гешефт!»

Наш Абрамко був людиною із серцем, щоправда з жидівським, та все-таки із серцем. Але для гоїв він ніколи-ніколи не відчиняв цієї комірки свого серця, де були запаковані доброта, щирість і милосердя! Він був свято переконаний, що з гоя на кожному кроці треба лупити шкіру, тим більше, що гоєва шкіра тверда і мозолиста, то він цього дуже й не відчуває, ну, а пожиток бідному жидкові чималенький...

Як на оснувательних зборах ухвалено заложити і кооперативу, Абрамко тільки поскубав руду борідку, поправив сабашівку на лобі й захихотав:

— Ни-ни... Як вони нині ухвалили зробити то кіперативе, то, може, за сто літ воно буде, а може, й ні...

Та зараз другої днини, як почув, що люди вписуються в члени, складають уділи, як побачив, що коваль Антін Сверлик вмуровує залізні ґрати у вікна, а Павлюк аж двома фірами тягне різне приладдя до домівки, призначеної на крамницю, Абрамко хоч-не-хоч мусив згодитися з цим, що кооператива в селі вже так — якби була! Але він не тратив

надії.

— Шьойн, шьойн!.. Кіперативе є — кіперативе нема, а Абрум був і Абрум буде.

Наш Абрамко зачислявся ще до цієї передпотопової породи жидів, що завжди ще думає, що хлоп, Іван, здібний тільки до плуга і мотики, а всяка торгівля — це для нього «терра інкогніта». Абрамко мав подекуди в цім напрямку вже деякий досвід. Ось рік тому рішилися такі самі гої-поляки заложити в селі «Кулко». Задумали — зробили. В нас поляків небагато — всього, може, півтора чоловіка, але рух з цим «Кулком» зробили великий: Навезли товару, за тиждень його розхапали, але тому, що ніхто й сотика не дав — «Кулко» котилось всього кілька неділь, а потім поламалося.

Наш Абрамко сподівався, що така доля судилася й кооперативі. Та тут перелісся. Кооперативе кріпшала і поростала пір'ям з кожним днем. Люди, зацікавлені таким новим і нечуваним досі явищем, яким була кооператива, горнулися до неї, як мухи до меду. Одні, свідоміші, з почуття обов'язку і для спільної користі, а менше свідомі зі звичайної цікавості і тому, що так другі роблять. Але і одні і другі поволеньки відцуралися від Абрамка, який ще недавно був паном цілого села. Тоді-то він зрозумів, що кооператива — це його завзятий ворог, що вона підмулює йому ґрунт під ногами, що вона відбирає йому гешефт! Тому-то він і рішився на люту боротьбу з кооперативою; на боротьбу скриту, підземну, несовісну і негідну, на яку може рішитися тільки людина, що для неї гріш є усім.

Насамперед став відмовляти людей від кооперативної крамниці:

— Ну, Іван, сьо є? Чули-сте, Хіна б'є Китай?.. Не буде добра на світі!.. А цьому ви до Абрамка не показуєтесь? Я знав ваші тати, ваші мами, господині були, небіжка, ай-вай, такий рік на мене!.. Сьо ви в то куперативе зобачили, ну? Той Сенькі поломаний, або той Шевченкі, що в кожух на стіні? Ну, я собі також такий Шевченкі причіплю. В мене товар сто раз ліпший, під хайрем, що ліпший!

Але це, звичайно, не багато помагало. Тоді Абрамко загравав у другу скрипку. Таємно став робити різні доноси на оснувателів кооперативи, мовляв, вони політику починають, Україну будують і таке інше. Страшенно він завзявся на ту горстку свідомих одиниць, що дали почин до створення спілки, і тому докладав усіх зусиль, щоби їм переїхати дорогу; бо думав, коли великі риби поприсідають хвости, тоді й цілій кооперативі буде «капуриц».

У великій пригоді в боротьбі з кооперативою стала хитрому жидкові ця погана історія, що трапилася із справником Хоною Собенком. Абрамко зараз розтрубив і роздуб її, а лиха слава, що нап'ятувала захланного багача, тепер лягла на працю людей чесних і совісних. Він, наче труслива собака, поза очі розсівав по селі брехливі чутки, що ціла Управа і Надзірна рада — це злодії, цигани і крутії, що вони тільки замиляють людям очі, а самі крадуть, гей чорні круки!..

Все те, від біди, ще можна було витримати. Але одного дня Абрамко спустив ціну на всякий крам у своєму склепі. Село сколихнулось, мов лінів морські хвилі, що, зрушені наглим вітром, підіймаються і вдаряють об берег. Цим берегом був «Гандель з товари мешане і спшедаж піво ве фляшце» пана Абрагама Штарка, який спустив по три сотики на кожному «кавалку».

Кожного ранку і вечора на перехрестю шляхів, з яких один провадив до кооперативи, а другий до жида, чути було такі балачки:

— Слава Йсу...

- Слава...
- Вже було троха вияснилося і знов хмарами затягає.
- Ая... Годі тої погодоньки дочекатися... Ви куди так?
- Та во, золі тре' хлопчикові купити. Вишляндав, гунцвот, ходаки по музиках, та й тре'.
- А до кого йдете?
- Гадаєте, я знаю? Ци тут, ци там — сам не знаю...
- Кхм... Кажуть, що Абрамко спустив.
- Та чув я... Хвиля мовчанки.
- Угм... гм... Та воно все одно, ци тут, ци там... Всюди нинька тре' платити.
- І я так кажу.
- Я ні за тим, ні за тим, але що рихт. Дивіть: жид який, а здогадався і спустив, а свій — то но би шкіру здер... Я ніц, але що рихт...
- Аво! Та й я так.
- І пішли цим шляхом, що провадив до Абрамка.
- То ви, Настуню?
- То я, Марисуню.
- Чуєте, померла стара, хай з Богом спочиває!
- Ая, всіх нас то чекає... Ви, може, до склепу?
- Та во, нафти хтіла-м принести...
- Ходім разом, я також возьму си квартиру.
- Та я тут-во...
- Чому? Таж в Абрамка танше!
- Танше, але мій старий, знаєте, якийсь там член.
- Аво, а мій що — не член? Але жид спустив, то тре' йти до жида.
- І пішли тим шляхом, що провадив до Абрамка.
- І знов почалися в гандлю пана Абрагама Штарка добрі давні часи.

VI

Тим часом в кооперативі по кількох місяцях товстих» прийшли місяці «худі». Вельможна пані Криза завітала на її пороги. Сумно й журливо скрипіли двері, коли яка свідома душа заглянула в крамницю, сумно світили голими ребрами порожні полиці, навіть батько Тарас на стіні сумовито спустив додолу довгі вуса, наче промовляв:

— Гей, гей, сини мої, запродає жидові, німоті! На якого ж біса ви мене тут почепили, як самі до Абрамка прете, гей по свячену воду? Так ви мене старого любите й шануєте, трясця вашій матері, га?!

Сумно і пусто стало в кооперативі. Покупця — зі свічкою шукай, товару не стає, готівки нема, а тут прийшла одна рата, друга рата, один вексель, другий вексель — круто, братці, хоч сядь та й плач. Опали руки Управі, попускала носи Надзірна рада, голова Павлюк стратив голову, одним словом — криза та й годі!

Вже кого як кого, але найбільше боляче вразило це лихоліття крамаря Сенька Свистуна. Наш Сень був тепер не тільки солідним крамарем, але й свідомим кооператором.

Він став цікавитися світовим кооперативним рухом та його історією, став читати кооперативні книжки, журнали і газети. І чим більше їх читав, тим більше була в нього жадоба не тільки пізнати, але й поширювати кооперативну ідею. Та тут нараз його мрії та змагання наче стукнулись лобом до одвірка. Він побачив, що ось його односельчани, люди, яких він знав і з якими зжився від малої дитини, замість горнутися до власної кооперації, до цього джерела, що мало стати зародком їх добробуту, вони задля кількох марних сотиків, наче заблукані вівці, лізуть прямо вовкові в зуби.

Сень Свистун спочатку приписував усе те лихо Абрамкові. Бо, мовляв, якби не було його в селі, не було б такого клопоту... І ясно, що наш крамар не надто приязно відносився до пана Абрагама Штарка... Вже й по селі клептали меткі язички, що Сенько Свистун обіцяв Абрамкові пейси обскувати, ноги поламати тощо. Це, очевидно, була така правда, як рак свище, але й цього було досить, щоб трохи налякати таку відважну людину, як Абрамко. З ким, як з ким, але із Сеньком він ніяк не мав охоти задиратися і волів краще погодитися з ним, ніж ворогувати. До цієї цілі послужив йому таки рідний стрий Сенька, Гнат Кишка, хрунь першорядного сорту і політиканти на ціле село.

У Гната Кишки були справді великі дипломатичні здібності, і якби був, небіжчик, не переставився на той світ, то, може б, його і вибрали на голову Роз'ємчої Комісії при Союзі народів. Рік перед смертю захотілося старому довершити великого діла: помирити лихувизиск з кооперацією, або, іншими словами,— пана Абрамка Штарка з крамарем Сеньком Свистуном.

Саме в празник св. Семена, себто в день Сенькових іменин, прийшов великий політик Гнат Кишка до свого братанича на переговори.

— Ти слухай-но...

— Слухаю,— відповів Сень і цмокнув стрийка в руку.

— Чого ти такий дурний?

Остовпів наш крамар, наче той святий Семен, що сорок літ стовпом стояв на однім місці. Хотів щось старому відрубати на таке привітання, але здержався. Відома річ — стрийко!

— Я тебе питаюся, чого ти такий дурний? Чого ти з дня на день каменієш в тій куперативі?

— А чого ви з дня на день каменієте в Абрамка?

— Ти слухай, ти не будь герой з тертої бульби! Я тобі кажу: ти дурний, як ціп, хоч такий великий вукраїнець. Твоя, небоже, Вукраїна вже давно загрязла по коліна. Скажи, мені, хло', що ти довоювався за тої Вукраїни, га? Знаєш, що? То, що я казати не хочу... Погаратали тобі костомахи, здоров'я відібрали, калікою зробили, а тепер, на сміх, цікають по тих кілька грошів, що навіть на дранку не стає... А самі пани офіцири та інші головачі по кав'ярнях парадують, шницлі їдять, винце попивають і сміються з дурного хлопа. Ой ти, плането безголова! Плюнь раз на ту цілу Вукраїну і куперативу! Нащо тобі то? Ходи-во до мене, я твою нивку засію, будем разом робити, і добре є. Та й Абрамко обіцяв тобі щось тее, як ти тее... Зрозумів?

Ще дотепер ніхто докладно не знає, як покінчилась місія Гната Кишки до Сенька Свистуна. Досить того, що на другий день великий дипломат, підкладаючи на пшеницю, від ранку до вечора проклинав любого братанича, аж слухати було лячно. Навіть по селі

ходила чутка, що преславний політик попрощався із Сеньком в той самий спосіб, що справник Хома Собенко того пам'ятного вечора... Але тому, що тоді надворі було сухо, а яма на вапно була вже засипана, то стрийна Гнатиха не мусила обкладати баньками стрийкового хребта... Один тільки Абрамко знав, що посланництво Гната Кишки не принесло йому великої користі. Тому рішився він ще сам попробувати щастя.

Раз якось, в неділю, стрів Абрамко Сенька на дорозі.

— А, дзінь добри, пане Сьвістун! Як ся маєте, що чувати, ну?.. Може, позвольте до мене на гальбу пива? Маю дуже добре пиво, чистий експорт, сам цімис, слово гонору...

— Дякую, я не п'ю.

— Си гіт! Я то хвалю. Я також не п'ю, то шкодить на здоров'я... Пане Сьвістун, пане Сенькі, чого ви на мене, ну-у, такий ну-у... такий ворог на мене?

— Я не є вашим ворогом,

— Ну-ну, щоби я такий здоровий був... Ви знаєте, я також хочу жити, я маю жінку, маю діти, я такий сам чоловік, як усі...

— Ні, не такий.

— Ну, сьо є? Як ні, чому ні? Сьо значить ні?

— Тому, що ми всі працюємо.

— Ну, ну, ну! А я не працюю?

— Так, але своєю працею використовуєте нас усіх.

— Ну-у, сьо використовую, як використовую, нащо використовую?

— Що використовуєте? Нас, селян. Це я вже вам казав. Як? О, це ви самі добре знаєте, не треба й говорити. А нащо? Спитайте себе самого. Одно вам тільки кажу: ще тоді, як у нас не було кооперативи, як село було темне і безпросвітне — ви могли спокійно кожному по голові їздити. А тепер, як ми почали вчитися, як ми спільними силами здобули собі нашу кооперативну крамницю, то ви тепер зі своїм приватним склепом є для нас закалою... Слухайте, Абрамку! Ви вже тридцять літ маєте свій склеп, правда?

— Ну сьо значить тридцять? Двадцять дев'ять.

— Добре, ви тепер людина маюча. У вас десять моргів поля, своя хата і всі будинки, маєте наскладаний гріш...

— Де я маю гріш, який я маю гріш? Я — дід! Я бідний...

— Менше з тим. На загал — ви людина, обезпечена на будуче. Ваші діти хліба жебрати не будуть. Слухайте, я говорю щирю правду. Як за стільки літ крутійства і визиску хочете зробити в своїм житті для гоїв одне чесне діло, то замкніть свою буду, станьте господарем, як усі, впишіться в члени кооперативу, а тоді...

— Ни-ни-ни! Диви! Ді мішігіне пуриц! На сьо мені такий гешефт? Я не хочу такий гешефт? Гирст ду? «Замкніть свою буду...» Ни-ни, нема дурних. Як ви всі такі вчені, так разом тримаєтесь, то чого ціле село тепер летить до мене? Ну? Я нікого мотузком не тягну. Шьойн, шьойн! «Замкни буду...» Замкніть ви свою буду, тьфу, паскідне...

І пан Абрагам Штарк мерщій обернувся і почвалав у свояси, вимахуючи руками та хитаючись, мов качка на каблукуватих ногах. «Мирові» переговори не довели знов до путнього кінця.

VII

«Як ви так разом тримаєтеся, то чого тепер ціле село летить до мене?» Ці слова раз у раз товклися Сенькові в голові й наче розжареним залізом обливали його мозок.

Вечоріло-сутеніло. Крамар Сень Свистун сидів самотній в своїй хатині, спер в долоні гаряче чоло і важко задумався.

«Так, так, пане Штарк! Кажете, що вам такий гешефт не по нутру? Що ж, я на це не пораджу... Я так і знав, вірте мені. Я сам тепер сміюся з себе, як я міг вам такі дурниці торочити!.. Вибачте цим разом, але ми таки колись будемо і мусимо триматися... Кажете, що ви нікого мотузком не тягнете? Чудово. Так звольте ж ласкаво пригадати собі, що мотузком звичайно тягнеться худобу, а ми ж якісь люди, рахувати. А коли ми люди, то ми ніколи не можемо допустити до того, щоб найбільш людська установа, себто кооператива, так соромно провалилася. Це ж ясне, правда? І я маю деякі підстави сумніватись, чи ви, пане Штарк, діждете того. Кооператива буде! Чуєте, буде! Про це я вас запевняю. Я, інвалід УГА, крамар Сень Свистун!»

...Неділя. Чудова осіння днина. Зі старенької дерев'яної церковці юрбою висипався народ. Та замість розійтися крутими вуличками домів, люди задержались під церквою на цвинтарі. На величезній кам'яній брилі, під липами, стояв крамар Сень Свистун. В сірім стрілецьким однострою, з відкритим чолом, з палицею в руках.

— Зачекайте, люди!

Заворушилось сорокате людське море, загомоніло.

— Аво, диви, диви! Сенько Свистун видряпався на камінь! А що то буде?

Золоте сонце тихо снувалося на мідяних хрестах і на мідяних людських обличчях. Високі смереки шуміли дрімучими вершками, а зі столітніх лип падало жовте листя на забуті, припалі могили.

— Слухайте, люди!

Море голов мимоволі звернулося в сторону дзвіниці. Може, декому здавалось, що це великий дзвін б'є на тривогу важким мосяжним серцем?

— Перед хвилиною в церкві балакав вам єгомосьць одну проповідь. Дехто її слухав, дехто дрімав, а дехто таки добре заснув. Тепер я вам скажу другу проповідь, але її мусить кожний чути! І тому, хто має вуха, хто не оглух і кому не позатикало, нехай слухає!

Тихо, як маком сій.

— Не минуло півроку, як ви заложили в селі кооперативу. Повторяю ще раз: ви її заложили, не хто інший. А тепер я запитаюся вас, нащо ви її заложили? Чи на то, щоб кинути цей уділ, тих кілька марок відчипного, наробити боргів, а тепер покинути її на встид і посміховисько людське? Отже я вам скажу, що ні. Чуєте?! Ні! Ви заложили її на те, щоб вона була для вас поміччю і порятунком у ваших хлопських злиднях, щоби вона навчила вас спільно жити і спільно працювати, а не жертися вічно, як ті собаки, один з другим! Ви заложили її на те, щоби вона випровадила вас з темноти, щоб ви не були вічно дурними Іванами, яких, хто хоче, той водить за ніс.

— Люди! Подивіться на мене. Повитріщуйте очі і подивіться добре. Хто я такий? Я Сенько Свистунів із села Тернистого, син Юрка Свистуна, якого повісили мадярські гонведи на Софронівій грушці, правда чи ні? Люди! Я не буду до вас по-панськи говорити, бо мене ніхто не вчив. Я родився тут, між вами, тут виростав, тут корови пас, тут їсти хотів, тут гарував від ранку до ночі, як кожний з вас. Тому я говорю до вас просто, але щиро. Не

на те, щоби вас отуманити, збаламутити і висміяти, але на те, щоб ви раз на все зрозуміли своїми твердими лобами, що кооперація — це наш рятунок, наше добро, наша сила. Слухайте, люди! Тепер в кооперації ні собака не гавкне. З виїмком горстки свідомих членів, ціле село опинилося під жидівським порогом. Чому? Тому, що Абрамко боргує, що Абрамко спускає ціну. А я вам кажу, люди, що Абрамко може спускати, бо він не спускає свого, лишень це, що напускав з вас за півкопи літ! Є тут між вами такі, що пам'ятають, як п'ять-десять років тому він прийшов до села тільки в гребінній сорочці. А нині подивіться: він одній дочці дав дві тисячі долярів віна, синові заложив у місті склеп за три тисячі п'ятсот, він має гроші, має ґрунт, він багач, як ніхто в селі. А ви як були п'ятдесят літ тому наймитами та робучою худобою на власній землі, такими лишилися й досі. Як тоді, так і тепер, ви риєтесь в цій земельці чорній і світа божого не бачите, ви за кусник межі до горла собі скачете, вила в груди вбиваєте, ви за дурницю десятками літ волочитеся по судах і своєю кєрвавицею випасаєте чийсь черева. Люди! Скажіть мені, чому це так? Як довго так буде?! Хто тому винен? Ви самі, чуєте? Ви! Та самотня кооперація, що он стоїть у долині, яку ви покинули, якої ви відреклися, на яку ви наплювали — говорить вам, що ви самі собі винні!

— Люди! Я ж розумію, що значить серед наших злиднів тих нікчемних три сотики, що їх спустив Абрамко. Але я запевняю вас, що ті три сотики не принесуть вам добра ніколи! Абрамко спустив не своє, а ваше! І він ще спустить, бо знає, що кооперація довго не поживотіє... А коли вона лопне, то він це, що спустив, відіб'є собі на вашій шкірі вдєсятеро. Чуєте, вдєсятеро!.. Слухайте, люди! Я більше говорити не буду. Тепер говоріть ви! Чи від завтра, від понеділка, ви всі, що тут є, і члени і нечлени, будете купувати в кооперації чи ні?

Тихо, хоч маком сій.

— Слухайте, люди! Ви мусите мені на це питання відповісти. Так або ні! Інакше я не рушусь з цього місця, щоб я мав закаменіти, як та брила, на якій стою, чуєте?!

Людське море наче зжахнулось. Якесь могутня сила була від постаті цього кремезного каліки, з широким кам'яним обличчям, з лискучими очима, що палали, гей огненні смолоскипи. І від того погляду понурились додолу запалі мужицькі обличчя. Не дивлячись на себе, мовчазні кострубаті ґазди один поза другого подавалися назад. Ґаздині в високих очіпках сумно кивали головами і запасками втирали очі. Налякана дітвора з відкритими ротами тулилась матерям до ніг, а старенькі бабусі хрестилися побожно та беззубими устами шамкали отчєнаші. А глуха, як пень, баба Павлиха аж розхлипалася вголос — так розжалобила її Сєнькова проповідь, з якої вона не чула і словечка. Та нараз з цієї сторони, де юрбою стояла молодь, загомоніли змішані, але сильні голоси:

— Будемо!.. Будемо купувати в кооперації!.. В Сєнька, в Сєнька!

— Будемо, будемо! Будемо-о! — заворушилось, загуло людське море, аж луна покотилася жовтими садами.— Будемо-о-о!

Грізне й насуплєне обличчя крамаря Свистуна прояснилось. Сонячні зайчики радісно затанцювали на його мережанім шрапнєлями чолі.

— Люди! Ви сказали слово — кооперація врятована. Я вірю вам! А тепер... допоможіть мені злізти з тої каменюки, бо я сам ніяк того не втну...

* * *

Вісім літ є вже в нас кооперація. Крім того маємо кооперативну цегольню, сметанкову стацію, а тепер кооперативний млин думаємо над річкою покласти. Міцно держиться в нас кооперація... А спитаєте, що її так держить — то вам і мала дитина скаже: Сенькова проповідь!

...На краю села, при дорозі, стоїть мурований будинок, а на нім пощерблена дошка: «Гандель з товари мешане і спшедаж піво ве фляшце» — Абрагам Штарк... Самого ж Абрагама Штарка вже в селі нема. Почвалав каблукуватими ногами відвідати стареньких Авраама, Ісаака, Якова і всіх богоугодних патріархів.

А його «гандель» стоїть при дорозі — пустий та порожній.

1934

БАТЬКИ Й СИНІ

Наскільки пам'ятаю — було це тому рік, пізньою осінню. Я тоді їхав ранішнім поїздом до школи. В купе, що в ньому я примістився, застав уже трое осіб: двох підстаркуватих господарів та молодого, може, сімнадцятилітнього хлопчину. Він скулився в куточку під вікном і спав, схиливши голову на грудях. Довге хвилясте волосся ясними жмутками стелилося йому на біле, мов стіна, лице. Такі ж самі білі худі руки мав, зложені навхрест під бородою.

Я добув олівець, розгорнув свій рахунковий зшиток та взявся обчислювати відсотки за п'ять літ й три місяці від якогось капіталу в доларах. Зараз біля мене розсівся на півлавки жилавий та вусатий газда в червонім кожусі і в патлатій баранячій кучмі. Він з філософічним спокоєм глядів на табличку «для некурящих», що висіла йому перед носом, і преспокійно пикав собі «шпорта». Кілька разів підряд глипнув з-під лоба на мою «мазепинку», а відтак звернувся до свого сусіда, що сидів проти нього з закритими долонями обличчям.

— Кажете, це ваш хлопець... Гм! Певно, до доктора везете? Бо й мізерне то, мізерне, як з хреста зняте!

Батько ясноволосого хлопця журливо похитав головою.

— Ого... Йому вже доктори не допоможуть. Голос його тремтів — був глухий та прибитий болем.

— Не допоможуть, кажете? Овва! То вже зле... То вже гірше! Так куди ж його везете?

— На Кульпарків...

— Зійшов з розуму?!

— Так...

— Овва! Овва!

Газда в червонім кожусі цокнув язиком і вдарився рукою по коліні.

— Го-го-го! То вже зле. А як — чисто?

— Чисто...

— І нема рятунку?

— Нема...

— Овва! Овва!

Знов цокнув язиком і затих. Задумався. В купе залягла мовчанка. До заплаканої шиби бубнив осінній дощ. Ясноволосий безумний хлопчина спав. Сивий дим із цигарки снувався клубками над його головою.

Та газда в червонім кожусі не любив, мабуть, довго мовчати. За часок розбалакався.

— Га! Що ж робити? Що порадите? Пропало. Сталося. Не сушіть собі дурно голови. То не допоможе. Так... Я розумію... Це ж рідна дитина. Воно ще молоде, ще не нажилося... Я розумію: то зле, то дуже зле... Як таке трапиться на господарці — не дай Бог! Тут нема ради, нема шпасу! Бо кажім так і так: вмере вам у хаті таке, що воно потрібне — воля божа. Пропало. Вродиться таке, що ніби й не потрібне — воля божа. Пропало. А то во-о! То вже зле. Як той казав: ні сюда, ні туди; ні живи, ні вмирай. То погано! То шкаратно!

Говорив тихо, повільно, якби розважував наперед кожний звук, кожне слово, а з кожного його слова, простого й ласкавого, плило якесь глибоке, зворушливе тепло. Таке

тепло бухає іноді із запеклого від сонця чорнозему, коли на нього впаде рясна злива.

— Я то ніби вже так балакаю сам ведлук себе... Бо чоловік не одно перетерпів через ті діти... Гей, діти, діти, де вас подіти? Малі діти — малий клопіт, більші діти — більший клопіт. А спокою нема ніколи.

Вернувся я, чуєте, з тої війни. Вже з України... Так, просто з бараків... З Домб'я. Втік. Поперетинав дроти і втік. На сам Йордан. Мороз тріскучий — а я но в онучках. Три доби блукав лісами та вертепами. Як той вовк. Але добився... Прийшов, чуєте, в хату. Жінка — хора на постелі, діточки серед хати на солоні печену бульбу тереблюють. Поприскакувало то, тулиться, пищить: «Тато, тато!» Дивлюся я: ось мій Василько і Влодко, і Ганнуска, ба! — а тут, під припічком, ще якийсь хлоп'я! Голова — як макітра, животина — мов гарбуз: валить вам бульбочку, аж страшно дивитися. Пек за пек! — думаю. Агі! Чи мені в очах двоїться, чи тифус вертає?.. Лишив дома троє діточок, а є четверо! «Чий то такий файний хлопчина?» — питаю жінки. А вона в плач. Гм! Питаю дітей... «Та то наш, — кажуть, — Івась». Ага. Ну, як наш, то наш. «Що ж, — кажу, — кобіто? Таки-сь не витримала, га?» А вона заводить, лементує: «Він буде в літі вже худобу пасти...» — «Ну, — кажу, — худобу як худобу. Якось би без того обійшлося. Але що ж? Пропало. Сталось — не відстанеться. Воля божа». Ну, пошукала собі, як то кажуть, якогось москалика. Га! Боже милосердний! Москалі також люди... Бо ніби що ж, — думаю, — втопити бенькарта, як сліпого кота — нема як. А буду бабу тлумити, або з хати виганяти — нема за що. Бо що мені то допоможе? Най росте! Бульби є досить. Як воно має жити, то щоб ти цапки став — таки буде жити. А як має вмерти — то вмере і так. І що? Виросло! Бігме, виросло. І файний хлопчина вдався. Не дурнуватий. До майстерки має голову. Все, чуєте, якісь вітряки та вуропляни маніпулює... Як добре піде, то дам на механіка.

Бігме дам! Щоби но Влодко той семинар скінчив. Влодко — це мій одинак. Бо Василь...

Газда в червонім кожусі нагло замовк. Наче голосу йому не стало... Його широке, розумне і щире лице вкрилося хмарою смутку, а ясні очі зайшли імлою тихого болю. Він задивився на заплакану шибу і в задумі гладив рукою довгі сивіючі вуса.

— Так... Бо мій Василько пропав. Найстарший син. Пропав задурнісінько. За дурнісінько! Гей, гей! Що то була за дитина! Що то був за парубок! Хлоп — гей дзвіниця, плечі — як брама. Йно стій та дивися. То був робітник! Чуєте? Робітник! Ми оба п'ять кіп пшениці гаратали через день. Йому сто кіля збіжжя не тре ' було завдавати. Він сам: хап за гичку — фук на плечі і їзда! Таскав хоч би до самої границі. То була сила. І до всього він був такий: чи в Лузі, чи в Просвіті, чи в кооперативі — всюди він був перший. Та й що з того?.. Дістав два байнети в плечі, а один в лівий бік і пішов спати.

Так... Десь тепер минає четвертий рік. В такий о час... Ая, бульби були вже викопані. Зараз тиждень по Покрові. Неділя була. Шурівці давали тоді фестин. Шурів — може, ви чули — то закала на цілий повіт. Самі хруні і москвофіли. Так, чоловіченьку добрий... Кажу я до свого Василя: «Не лізь-но ти на той фестин. Нащо тобі біди? Ти знаєш, що шурівці люблять тебе, як сіль в оці, а кольку в боці...» А він: «Що вам, тату? З'їсти — чей мене не з'їдять. Нас іде ціла пачка. Цілий Луг». То було в неділю, а на понеділок ми збиралися до міста. З оклепанцями... Так якось випало... То я ще кажу: «Не бався там довго, бо тре' буде на завтра фіру накладати». — «Ну, ну! Я прийду!» Пішов. Як знаєте:

восени пополудню того денька божого якби цілком не було. Посутеніло, смерклося, а тут вже й ніч! Ов! Щось нема мого Василя... Вибила сема, осьма — нема. Овва! Щось мені то не подобалося. Покликали вечеряти — страва в рот не йде... Так мені якось недобре, такий пуд стиснув коло серця — ойой! Не витримаю. Місця собі найти не можу. Але слухаю: співають! А, нарешті! Вибіг я на дорогу, питаю: «Хлопці, а йде там мій Василь?» — «Ні,— кажуть,— з нами його нема. Він, певно, ззаду». Овва! То гірше...

Чекаю далі. Вже і в хаті всі поснули, вже й на селі стихло — нема хлопчиська. Вибила десята — нема! Одинадцята — нема!

Північ — нема... Ого! Мусило щось статися. Але все одно. Чекаю... Сів я собі, чуєте, на лаву, отворив вікно і дивлюся на гостинець. Надворі ясно, як удень. Місяць світить, всюди тихо, все позасипляло... Нараз заскавуліла собака. А так якось переразливо, що аж мене зморозило. Протираю я очі, дивлюся: стоїть мій Василь у воротах! Він — таки він. Придивляюся краще: ов, та бо мій Василь щось на ногах не може втриматися. Сперся на частоколи й хитається, наче п'яний... Ба! Глипнув я ще раз — а моему Василеві ціла сорочка закровавлена... Гі, доленько бідна! Як я то, чуєте, побачив — так відразу й здеревів на лавці. Дух мені заступило, ціле тіло стерпло — ойой! Гину!

Прийшов мій Василь у хату. Став біля порога, оперся до одвірка і тихо стогне... «То ти, Василю?» — «Я, тату...» — «Що ж тобі сталося?» — «Мене, тату, побили...» — «Де?!» — «На фестині...» — «Та хто?» — «Кацапи».

Зірвався я з лавки та й до нього: «Покажи-но, може, тре' по доктора?» А він: «Ні, ні, не треба. То нічого. То не дуже... Не йдіть, тату, нігде. Прошу вас... Будьте коло мене. Не будіть ані мами, ні Ганнуськи, нікого... Я собі ще трошки відпічну, та 'й підемо накладати фіру. Вже час збиратися їхати...» Якось надибав я сірники, засвітив лампу. Глянув я на свого Василя та й но руками сплеснув: а він вам ледво сапає!.. «Ой, сину,— кажу.— Поїдеш ти, поїдеш, але під берези. Не будеш ти вже хліба їсти. Довоювався ти, синку!.. За що ж ті лотри так тебе знівечили?» — А він: «То пішло, тату, за політику... Вони вже давно взяли мене на око, вже давно грозили: чекай ти, патріоте, ти ще від нас доробишся, ми тобі покажемо Україну! І показали... Заманили мене за село, в той лісок. Казали — хтось чекає... Я, дурень, повірив. Пішов... їх вискочило з двадцять хлопа. Несподівано. Котрийсь придушив мене гумовою палицею, а потім...»

Взяв я його на руки, як маленьку дитину, та й положив на постелю. А він зляпав мене за рукав і тягне до себе: «Тату! Татуню! Бувайте здорові... Дайте руку, най вас поцілую... Я вже буду вмирати...» Поцілував мене в руку, хлипнув ще кілька разів та й по всьому...

Поїзд зупинився на стації. У дверях мигнула постать кондуктора. Газда в червонім кожусі стрепенувся, скоренько погасив свого «шпорта», а недокурк сховав у кишеню.

— Якби так зазднів, що курю,— зараз би п'ятку здер з чоловіка,— пояснив своєму сусідові.

Батько ясноволосого хлопця мов і не чув, що до нього говориться. Понурився додолу і не відзивався ні словечком.

Газда в червонім кожусі розвів руками:

— Га! Та бо знов не будьте, як мала дитина! Кажу вам: не сушіть собі дурно голови. Гризота не допоможе. Певно, шкода дитини. Я то розумію. Але що ж порадите? А мені, гадаєте, мого не шкода? Гай-гай! Та за ним ціле село ще й досі жалує. Пам'ятаю, як йому

на останок заграла орхестра жалобного марша, то так нарід заводив, такий лемент зробився — йой! Все плакало — і мале, і старе! Бо скажім, приміром, щоби то був лайдак, батярина, ну, десь напився, та й 'го в бійці зарізали... Ну, за таким — то нема чого жалувати. Але то ні! То була дитина добра з крові і кості. І згладили його зі світа, лотри печені! За це, що вмів за своїм постояти, що не хотів заволокам потурати. І я вже собі так міркую на мій дурний розум: чи не ліпше, щоби мене старого були десь вдусили замість нього! Та мені вже все одно: чи в землі, чи на землі. Ба! Коли смерть не перебирає, її не тре' вчити... Його взяла, а мене лишила. Лишила — то лишила. Тре' дальше пхати свою біду. Тре' на хліб робити... Другі діти доростають... Двоє дома, третій в школах... га! То трудно...

Замовк. Зняв баранячу кучму і обтер нею піт з чола. Похитав сивою головою і через хвилю вдивлявся уважно в крейдяне личко ясноволосого божевільного хлопчини. Потім нагнувся до свого мовчаливого сусіда й легко торкнув його в плече.

— Чуєте, чуєте... А мені щось не хочеться вірити, щоби він так чисто... гм! Або я знаю...

Батько ясноволосого хлопця підвів голову. Аж тепер запримітив я його обличчя. Воно ціле було нап'ятоване злиднями та терпінням. Було сіре, землисте, пооране борознами, які, здавалося, видовбав хтось на нім тупим долотом. В глибоко запалих очах притаїлася розпука. На почорнілих, ціпко затиснутих устах застиг німий біль.

Газда в червонім кожусі зніжківів. Втопив зір у землю, цокнув язиком і вдарився рукою по коліні.

— Йой, бідося, бідося... Та розкажіть-но, як, що й коли... Все воно, знаєте, легше чоловікові...

Батько ясноволосого хлопця якось криво усміхнувся.

— Га! А що я вам маю розказувати?.. От, вчив'єм сина на ксьондза, а вивчи'єм на вар'ята...

— Цс-с-с... Овва! Овва! То йому змаленька так не було?

— Де там! Та він уже ходив до п'ятої гімназійної. Єгомосцем хотів бути...

— А що ж йому, бідному, так доїхало?

— Пацифікація...

Оба враз зацікавили. Слова завмерли на устах. В очах заблимає тривога. А згорблені постаті ще дужче нагнулися додолу...

— Так, так... Мав'єм дитину та й змарнувалася. А знаєте, що ще від маленького можна було по нім того сподіватися. Як тільки відріс від землі, ніхто ніколи не бачив, щоби він бавився якось, ніхто ніколи не чув, щоб він засміявся або заговорив так, як людська дитина... Завжди сиділо то само десь в куточку і щось думало та й думало. Не було в нього ні сили, ні здоров'я, зато мав велику пам'ять і охоту до науки. Хто на нього подивився — зараз казав: о, той на ґрунт не здалий, вчіть' го на пана. А наш єгомосьць то вже спокою мені не давали: «Андрею, бійся Бога небесного, дай хлопця до шкіл! Він повинен стати священиком, бо це дуже релігійна дитина». — «Єгомосьцю, — кажу я не раз, — вам то легко казати, але мені тяжко зробити. З чого ж я його в тих школах втримаю? З тих десятих пальців і двох клаптів гниляка?» А він: «Що хочете робіть, самі капарайте, як можете, а хлопця дайте до Львова». З останнього тягнувся. Ми з жінкою ніколи дома хліба не

бачили. Все пакували до того Львова. Так через три роки. В четвертій клясі він уже сам на себе старався. Сам був у четвертій, а вчив таких, що ходили до шостої. Так що з того?.. Не вийшла йому та школа на добро...

Не раз говорив на вакаціях: «Ой, тату! Ліпше, щоби я був далі корови пас і ціпом махав, як мав того навчитися, що тепер знаю!.. Ой, тату, тату, який той цілий світ лайдацький!..» Або як не раз мама спиталася раптом: «Ну, Михасю, а чи скоро вже вийдеш на ксьондза?», то він казав: «Мені, мамо, здається, що я скорше вийду на ката. Тепер на світі треба більше катів, ніж попів». І так завжди. Все був якийсь сумний, все йому щось долягало. Але ще, може, було б то якось перейшло, якби не ота... світ би її не знав... Вона відібрала йому розум. Якоїсь одної ночі займались панські стирти. Хто підпалив — мара його знає. Дехто казав, що то самі форналі... На другий день приїхали карателі. Хто втік в ліси, того щастя, хто не втік, той... Мене застукали в stodolі. Відразу звалили на тік, заткали рот соломною та й біяками... Надлетів він з поля. Розігнався до них з вилами. Я думав — застрелять, як собаку. А вони ні... Вони побачили добре, що його нема що бити... Взяли та й прив'язали до оборожини, щоби дивився на мою муку. А він того не витримав. Заделікатний був...

На хвилину затих і знов якось дивно усміхнувся. Притулився до свого безумного сина і мозолистою рукою гладив його ясні буйні кучері. А крива болюча усмішка не зникала з сірого обличчя.

— Гм, ви дивитеся на мене також, гей на піввар'ята, що? Чоловіче добрий, або я знаю, що зі мною робиться?.. Може, і я вже розум трачу? Знаєте: хлоп — це дуже тверда штука! То якесь таке створіння, що все витримає. Його і колом не діб'єш!.. Але того, що я витерпів, то таки троха забагато...

А його, знаєте, ще можна було врятувати. Ая. Тільки не було кому. Жінка з того всього розхорувалася та й пішла в землю, а я свої триста біяків також мусив півроку відлежати. А потім вже було запізно... Продав я одну нивку, продав другу, їздив по докторях, розшивався на всі боки — пропало! Шкода гадання...» *Za późno, proszę pana! Trzeba było prędzej, to dało by się jeszcze coś zrobić*².

Що ж, пани ласкаві, кажу, коли я «прендзей» не міг, бо мені м'ясо від костей відпадало... А вони потішили мене тим, що це не є дуже грізний стан, що його не треба нікуди возити, можна тримати дома, бо він нікому не зашкодить. І правду пани казали. Він нікому не зашкодив. Дуже спокійний був вар'ят. Отак, як бачите, сидів не раз цілими тижнями. Бувало — говори до нього, кричи — не чує, не розуміє...

Видите самі: ось я гладжу його по голові, ми балакаєм коло нього, а він ані ворухнеться. Вам, може, здається, що він спить. Ні, він не спить. Йому завжди так... От вар'ят та й годі... Та часом, знаєте, щось його нападає. Не дуже. Так, трошки... Тоді сміється сам до себе та й все одно торочить: «Нема Бога і нема Бога! Аж тепер я знаю, що нема Бога!» Радився я в докторів. Не бійтеся, кажуть, то нічого страшного. То така реакція чи як його там. Він колись був дуже побожний, все думав про Бога, а тепер наступає реакція... Але якось, тамтої неділі, та реакція зробила гоц на шторц. Як по відправі люди

2. Запізно, прошу пана. Треба було швидше, то вдалося б ще щось зробити. (Пол.).

виходили з церкви, він став собі коло брами та й почав своє: «Нема Бога і вже. Аж тепер я знаю, що нема Бога!» Прибіг до мене війт, засапаний, задиханий: «Чоловіче, бійся Бога, вези хлопчиська на Кульпарків! То неможлива річ... Він балакає проти Бога!» — «Ой,— кажу,— пане начальнику, де ж я його тепер повезу? Що ж я сам буду робити на світі? Я вже так до нього привик... Нам так обом було добре... Він дурний, я каліка...» — Не можна! Забирай його зі села, а то я напишу до староства!» Га, як не можна, то не можна. Трудно. Перше, кажу, радили мені везти його до шкіл. Я послухав. Тепер кажуть везти на Кульпарків. Я знов послухаю... Та й так, Михасуню, що?.. Маму закопали в яму, ти їдеш між вар'ятів, я лишуся сам на світі білім...

У тій хвилині з грюкотом відчинилися двері й до купе увійшов кругленький та рум'яний кондуктор з ліхтаркою на грудях.

— Hallo, gdzie ten warjat? Ten wo? Dobra jest, będziemy go wysadzać!..³

Заскреготіли колеса, поїзд зупинився. До вікон стали тиснутися цікаві пасажири, щоб подивитися, як висаджуватимуть вар'ята...

1934

3. Алло, де той вар'ят? Оцей-во? Добре є, будемо його висаджувати! (Пол.).

В НЬЮ-ЙОРКУ НА КОНЦЕРТІ

Містер Віллі Морріс, давніше Василь Мороз, з-під Бережан родом, зустрів о п'ятій годині на Четвертому авеню містера Фредра Кетлінга, що його, між іншим, охрестили колись в селі Чеперносові Федьком, а по батькові звали Ковтуном.

До речі буде зазначити, що мр. Віллі Морріс мав ресторан при Вестчестрі-авеню, а мр. Фред Кетлінг був босом у фабриці яринних консерв на 10-му стріті.

Оба джентльмени, як добрі знайомі, ліниво доторкнулися пальцями однакових плескатих солом'яних брилів з однаковими чорними стяжками та гукнули один другому просто в ніс:

— Гуд івнінг!

Потім мр. Морріс крикнув до вуха мр. Кетлінгові, що сьогодні, вночі, мабуть, схоче падати дощ, на що мр. Кетлінг, позіхнувши, відповів, що він вчора програв на Уолл-стріті тисячу п'ятсот доларів. Але заки мр. Морріс встиг повідомити свого земляка, що передвчора безробітні витовкли в його ресторані всі вікна, то галаслива й нестримна людська повинь віднесла обох джентльменів на яких двадцять ярдів одного від другого. Та вони оба навіть не старалися реагувати на це в будь-який спосіб: з руками в кишенях, з грубими на палець «кубами» в зубах байдужо, без найменшої фізичної напруги, ждали одну хвилину, поки рухлива людська хвиля не принесла їх назад до купи. Тоді дружніми зусиллями зайняли безпечне місце біля величезної галі автомобілевої фірми й тут, опершись об мосяжне поруччя, з безмежною нудьгою на видовжених обличчях приглядалися морю життя, що заливало Четверту авеню.

По мовчанці мр. Віллі Морріс зазначив мимоходом, що з нагоди неділі здалося б у відповідний спосіб перебути сьогоднішній вечір.

Мр. Фред Кетлінг поміркував, а потім нерадо запропонував від себе одно веселе місце на Бродвею з джез-бендом, неграми і зовсім голісінькими леді.

Мр. Віллі Морріс добув з горішньої кишені камізельки зложений у восьмеро папір. Це була програма Метрополітен-опери на сьогоднішній вечір, в якій стояло, що нині відбуватимуться незвичайно цікаві продукції великого українського хору під проводом містера Кошиця.

Мр. Фред Кетлінг прочитав програму від дошки до дошки, потім добув годинник, що вказував чверть на сему, і сказав коротко:

— Олл райт.

При касі Оперы оба джентльмени з великим спокоєм і невідступними «кубами» в зубах видержали цілу навалу штовханців, стараючись по змозі віддавати їх на всі боки. Потім купили два квитки по три долари п'ятдесят центів і зайняли в третьому партері двоє крісел. Мр. Морріс — № 847, а мр. Кетлінг — № 848.

Праворуч мр. Кетлінга, себто на 849-м кріслі, сидів уже бородатий добродій, що від нього на цілу англійську милю пахло чистокровним ірландцем. Його лице було сіре й зім'яте, мов стара ганчірка, вуха мав позатикані ватою, череп лисий та жовтий, ніс наполовину переломаний і молошну космату бороду, що виростала наче б з підборідка. Можна було сказати, що це типове обличчя простого ірландського рибалки, якби не блискучі біноклі на носі, що надавали цьому добродієві вигляду губернатора або члена

Конгресу.

Програма почалася. На сцені при лагідних, ледве чутних звуках оркестри серед чудових декорацій та розкішної зелені позацвітали червоним маком і синіми волошками пишні українські національні одяги. Ці одяги обнімали гордих та струнких хлопців, як дуби, дівчат — красних, веселих, любих, щасливих.

І ось серед величної тиші, що залягала світлу мистецьку святиню метрополії світу, загомоніли великою тугою, затремтіли лункими радощами й ударили глибоким болем серця всього народу колядки Леонтовича.

Добродій з ватою в ухах дотепер ніби не звертав ніякої уваги на все те, що творилося навкруги нього: спокійненько жвакав собі гуму, і хоч на салі не було надто ясно, він завзято студіював величезну плахту «Нью-Йорк геральду». Але як тільки поплили перші акорди пісні, він здивовано підніс голову, глипнув на чудесно розмальовану стелю, потім на долівку, розглянувся навкруги й накінець звернув свої блискучі біноклі у сторону сцени... Кілька секунд він сидів як зачарований, відтак тремтячою рукою зняв біноклі, наче б не довіряв своєму подвійному смислові зору, і назад застромив їх на переломаний ніс. Хвилину знов сидів без ніякого руху, а потім став борзенько виймати вату з вух.

Минали хвилини за хвилинами, плила пісня за піснею. Добродій, що сидів на 849-м кріслі, наче приріс до нього. Блискучі моноклі з'їхали йому на кінчик носа, він перехилився вперед і розкрив рота, забуваючи навіть, що держить у ньому слухний кусень гуми до жвакання.

Дія скінчилася. Велична саля Оперы залилася яким світлом і загула, заклекотіла від рясного, невгамовного граду оплесків.

Мр. Віллі Морріс і мр. Кетлінг також не щадили долонь. Слід зазначити, що оба джентльмени поводитися під час концерту з належною повагою, як годиться родовитим «янкi» й вільним громадянам ЮСА, що заплатили за свої місця по три долари п'ятдесят центів. Та хоч увесь цей час їхні обличчя були звичайно холодні та байдужі, то як замовкли останні акорди пісні, мр. Морріс, не дивлячись на м-ра Кетлінга, втер сльозу з лівого ока, а мр. Кетлінг аж дві сльози з правого ока. Мало того, бо мр. Морріс, забуваючи про свою «родовитість», штовхнув свого сусіда вбік і сказав:

— А що, Федьку, га?!

Ці слова немов збудили з отупіння бородатого добродія на 849-тім кріслі. Він приязно глянув-на обох джентльменів, при чому вони оба могли завважити, що в цього ж добродія поза блискучими біноклями є ще милі, лагідні, майже дитячі очі. Вони могли також завважати, що цей добродій не має краватки, але зате має повитирані лікті й обстріпані рукави. Все те, зрештою, ані не цікавило, ані не дивувало обох джентльменів. Зате більше здивувалися вони, як добродій з 849-го крісла звернувся до містера Кетлінга і ввічливо промовив:

— Сер!

Говорячи це, він, очевидно, жвакав свою гуму, що, зрештою, ані раз не шкодило йому в бесіді. Це гому, що він балакав благословенною англійською мовою, що виходить так само чисто й милозвучно, як чоловік має повний рот і як порожній. Мр. Кетлінг знехотя глипнув на свого сусіда справа.

— Чим можу вас вдоволити, пане?

— Якби ви, сер, були такі добрі й пояснили мені, якою мовою співали перед хвилиною на сцені ці прегарні пісні, то я був би вам невимовне вдячний.

Мр. Кетлінг помовчав менш-більш одну хвилину, а потім сказав:

— Українською.

— Дякую, сер.

За хвилину бородатий ірландець знову звернувся до м-ра Кетлінга:

— Скажіть мені, сер, будь ласка, чи я помиляюся, припускаючи, що люди, які співають українською мовою, називаються українцями?

— Ні, сер, не помиляєтесь.

— Дякую вам, дуже дякую.

Бородатий добродій на часок задумався, а потім знову глянув на м-ра Кетлінга лагідними дитячими очима.

— Я, напевно, не буду правий, коли скажу, що люди, які зуться українцями, живуть в Індо-Китаю або в Північній Марокко?

— Так, ви справді не є праві.

— Але ви, напевно, будете тої самої думки, коли я скажу, що край, в якому живуть ці люди, не є ані англійською, ані французькою колонією, бо всі ці землі я знаю, як свою кишеню...

— Справедливо, сер.

— А коли я скажу, що ця країна лежить в Європі, то ви мене просто можете висміяти?

— Ні, сер, навпаки, ця країна справді лежить в Європі.

— Це дивне, дуже дивне... Але якби ви мені назвали деякі головніші міста і пристані цієї країни, то я не знав би, як дякувати вам за це...

Мр. Кетлінг зам'явся.

— Міста, сер?.. Ну, звичайно, є такі міста... Приміром, Золочів, Тернопіль, Перемишляни, ну й інші, сер...

— Єс, дякую вам, дуже дякую.

Мр. Віллі Морріс із скупленням слухав балачки м-ра Кетлінга з бородатим ірландцем, а коли вони оба щасливо її скінчили, він запропонував землякові помінятися місцями. Його також скортіло побалакати з людиною, що так справно жвакала гуму і якій так припала до серця українська пісня.

Ірландець так само приязно і ввічливо глянув на нового сусіда.

— Ви, сер, хіба не заперечите, коли я скажу, що нинішній концерт почався прекрасно?

Мр. Морріс поважно хитнув видовженим лобом.

— Так, сер, я не заперечу. Навпаки; я навіть додам, що наші українські пісні є, можна сказати, найкращими в світі.

Добродій на 849-м кріслі майже здивувався.

— Невже, сер, ви цим хочете сказати, що ви українець?

— Справді так, ви вгадали. І я, і мій товариш, що ви з ним перед хвилиною говорили... Я додумуюся, що крім нас двох є ще тут, на салі, багато людей, що мають честь звати себе українцями.

Бородатий добродій недовіряв:

— Цікаве, дуже цікаве... Так ви, джентльмени, українці... А... чому ж ви тепер не на

сцені?

Мр. Віллі Морріс задумався більш-менш на дві хвилини, а потім відповів:

— Якби всі українці, яких після останньої статистики буде біля 45 мільйонів, хотіли приміститися на сцені Опери, то я маю деякі підстави сумніватися, чи це взагалі було б можливе...

Бородатий ірландець рішив, мабуть, що тепер слід йому довше призадуматись... А мр. Віллі Морріс, що був активним членом «Об'єднання» й щирим патріотом, розпочав так звану пропаганду між чужинцями.

Почав від найдогіднішої позиції, себто від безчисленних мільйонів.

— Так, сер, український народ великий, один з найбільших у світі. Він начисляє, сер, кругло 45 мільйонів, як не більше. Він має свою славу історію, свою, що так скажу, культуру, олл райт, культуру, літературу і таке інше. Україна — це край один з найбільших в Європі. Я не маю під рукою мапи, на превеликий жаль... В кожному разі це країна величезна, за це ручу вам словом честі.

Бородатий добродій мовчки слухав м-ра Морріса, а його лагідні дитячі очі ставали чимраз більше сумними. Далі він журливо склонив голову на груди:

— Даруйте, джентльмени, але мені так соромно, ви навіть не в силі уявити собі, як мені соромно, що я досі нічого не відав про ваш великий та могутній народ. Простіть, але я людина проста, робуча і, що так скажу, тільки згрубша отесана. Ціле своє нужденне життя, яке добіжить скоро до семої десятки, я тільки волочився світами. Скільки разів я об'їхав нашу землю, що, як сказав мені один вчений німець, є кругла, мов голландський сир, того моя притуплена пам'ять вже не збагне, чому я, зрештою, не дивуюсь... І я був свято переконаний, що я, джентльмени, пізнав уже весь світ, усі закамарки, всі раси і народи. Та, як бачите, я грубо помилився. Мало бракувало, і я був би попросив навіки нашу гарну землю, не додумуючись навіть, що на ній множаться люди, які так чудово співають. Господи!.. Сорок п'ять мільйонів!.. Я уявляю собі, якби так всі українці зібралися, приміром, на Сахарі й заспівали разом ту пісню з дзвонами... Святий Патрику! Ви не заперечите, джентльмени, що це був би концерт, якого ще світ не бачив!

Мр. Віллі Морріс поважно хитнув головою.

— Так, сер, зовсім правильно. Це був би справді небуденний концерт.

— І тому саме я не можу простити собі свого нецтва. Ні, не можу! — бідкався бородатий добродій.

— Я думаю, сер, що можете. Перед вами, міркую, ще не одна десятка літ, ви ще багато можете побачити й почути. Я навіть виправдую вас дещо, бо наш нарід під теперішню хвилину недержавний і про нього в світі аж надто не балакають...

Бородатий ірландець став борзенько добувати вату з вуха.

— Даруйте, сер, що ви сказали? Мр. Віллі Морріс понурив очі додолу.

— Так, сер, тепер, по черзі, треба нам засоромитись. Єс!.. Ми народ недержавний. Наша рідна країна простора та багата, медом-молоком текуча, але це молоко і той мед п'ють і лижуть любезні сусіди. А ми, українці, мусимо покидати рідний край і товктися по ваших майнах, рити туннелі в Аргентині й корчувати бразилійські праліси. Така наша доля горбата вже кілька соток літ!..

...Померкли світла, розкрилась завіса й на сцені Метрополітен-опери знову залунала

українська пісня.

А бородатий ірландець на 849-м кріслі, слухаючи, міркував собі у лисім лобі:

«Чому такий співучий, красний, великий, сорокп'ятьмільйонний народ має ще один поганий прикметник: недержавний?..»

1934

ТАВРО

Осінь тоді була сльотлива, хмарна осінь. Такий був день слизький, обшарпаний, мов дід жебручий, день — не день, ранок — не ранок — хандра осіння, розплакана жура, невколисаний сум.

Ми тоді обидва з батьком паринували на нашій Гнилій. Я поганяв рудо-бурі конята, викрикував, аж охрип: «вйо, вйо, гейта!», а батько йшов за плугом, істиком дерни відвалював, липкі й розмоклі дернюги, лаяв конят, мене малого, Гнилу, весь світ.

Мокра січка з неба сікла нас меживіч льодовими канчуками, свинцеві хмари їздили над нами важко, мов вантажені ешелони, аж світ темнів, аж запарилися верби придорожні; ой, гнулися верби, як лози, ой, гнулися наші спини над Гнилою, а вітер скомлів, а вітер, як той езекутор, рвав на нас одежину, рвав із голих капустяниць останні відмерзлі листки капустиння й розносив їх по чорних полях, як позови за недоплачені податки.

А ми ходили й ходили, туди й назад, вйо, і вйо, і гейта, і шляк би тебе трафив, і вісьта-вертай, і скиби клалися за нами, скиби з чорних сліз і липкої недолі. А ми бацали босими ногами в холодній гязі, довкола наших ніг оббиралися важкі кулі з болота, ми ходили-ходили по ниві, волочили-волочили за собою ці прокляті кулі, наче каторжники, прикуті повік до землі.

Як тартак у недалекому містечку затрубів на полудне, ми, промоклі, продроглі, відпрягли рудо-бурих конят двогривих з наїженою шерстю, як у вовків, і потяглися ріллею до нашого воза, що розкорячився чотирма колесами у фосі з оберненим на село дишлем.

На возі лежали зубаті борони, було в мішку сіно для конят, був у кошику наш полуденок, що мамуня винесли: глечик із забіленим борщем і ячмінний хліб, півбуханки, зав'язаний у хустині.

Батько заклав у драбини сіно рудо-бурих конятам, бо худобину треба зразу накормити, а потім уже сам чоловік. А потім оба чоловіки, один великий — батько, другий малий — я, скостенілий на качан аж до сліз,— пішли до рова з дощівкою мити руки з болота.

Руки почервоніли, мов раки, задубіли, що ложку годі було вдержати, як дерев'яні поробилися,— і ми так, навстоячки, коло воза, бо скрізь мокро, грязько, сісти ніде, так мовчки, не дивлячись один на одного, полуднували — не полуднували, а грілися при теплому глечику, що парував забіленим борщем.

Тоді, власне, над'їхав бричкою пан Яскульський. Це була субота, а пан Яскульський звичайно щосуботи вполудне мчав бричкою на залізничну станцію — до Львова.

Пан Яскульський, окрім прекрасного двора в Заліссі, мав раніш ще три фільварки — нічого собі фільварочки, але згодом він проциндрив їх при рулетці в Попотах. Усе-таки Яскульський був магнат хоч куди. Коляса в нього, як у короля Собеського, світилася, наче дзеркало, на конях упряж дорога, самі ж коні булані, як змії. А пан Яскульський, у бобровій шубі й папасі, розвалився на цілу колясу, здавалося, якась гора, зашита в шубу, розсілась у бричці, аж вгнулися ресори.

І тоді, в цей момент, коли панська коляса з шумом пролітала біля нашого розкоряченого воза, тоді в батькові заговорила кріпацька сукровиця, відізвалась кривна спадщина по цілих поколіннях панщизняних рабів: дерев'яна ложка, немов була з

розпеченого чавуну, випала батькові з тремтячої мозолястої руки, він похапцем зняв шапку, а сивіюча, сріблом перетикана голова схилилася у поклоні перед лискучою бричкою.

Та блискучий поїзд не відгукнувся на цей покvapний, услужливий поклін. Достойна гора сала в бобровій шубі не здригнулась, ні бровою не моргнула, та й що казати — навіть візник не зволив ласкаво повернути козирця у наш бік, ба, навіть панські змієшні коні з металевими дашками над очима не мотнули в цей бік расовими лобами... Зате в ту ж мить з-під заднього колеса, що з розгоном вскочило у велику калабаню, бризнув струмінь мокрої грязі, змішаної з кінським потребом,— простісінько на нас, на наш глечик з теплим борщем, на похилену у поклоні, сріблом переткану голову мого батька...

Батько схитнувся, ще дужче пригнув згорблену спину, якби крізь землю провалювався; по чолі скорбному, поскородженому печаллю і працею, скапувала гідка грязюка, скапувала й заливала очі, а вітер розвівав посріблене волосся, немов озиминою шелестів, а очі були сумні, не знав він, де їх подіти.

Потім повитирав чоло рукавом і не подивився на мене, насунув шапку на голову і сказав збентежено, стиха:

— Стягай борони.

Доц узявся такий тоді, що Господи! На мені все промгло до ниточки, зуби цокотіли. Я стягав задубілими руками борони з воза, ой, важкі ж вони, ці борони, і двигнути їх не під силу, а зуби в боролах закривлені, поржавілі, дві шахівниці найжених голодних дзьобів вп'ялися, в'їлися в моє мале хлоп'яче серце, в гортанку вжерлися почуттям гіркого болю й сорому за нього, за батька.

Панська коляса зникла на закруті, глумливо вигойдуючи ресорами.

Так ми тоді і не докінчили полуденку. Похолоднілий борщ, примашений болотом, довелося вилити в рів. Конята з'їли свою порцію, а ми zostалися в голоді й холодні, бо воно, звісно, худобина німа, вона не вміє поскаржитися, гріх було б її скривдити, а людина якось витримає, вйо, маленькі, вйо!..

І хоч темінь вже налягала, і завелось так, що світу божого не було видно, я кожен раз, коли оглядався назад себе, на згорблену батькову постать, кожен раз бачив на його чолі огидне тавро з грязі й кінського потребу.

Це тавро ще довго-довго опісля не зникало з батькового чола... Я бачив його щоразу, коли тільки зводив очі на батька.

Перегодом я прочитав в одній книжці, що колись у давнину, в античному світі, таврували пани своїх невільників розпеченим залізом на чолі. І відтоді мені частенько снилися злі примарні сни. Мені ввижався уві сні мій старий батько: мав сивіюче волосся, розвіяне вітром, добрі сумовиті очі, а на чолі, поскородженому печаллю,— гідке тавро, страшне рабське тавро, випечене гарячим залізом... З чола текла запечена кров і грязь — грязь, якою оббризкала батькову голову панська бричка у хмарний день хмарної осені.

1940

ЯЛИНКА ДЛЯ ТІНЕЙ

На площі Астора стоїть і мерехтить лампочками Ялинка.

Може, не така чудесна й величава, як її горда посестра на Рокфеллер-плаза, на шістдесят стіп висока, що примандрувала в це залізобетонне місто аж з далекої Каліфорнії.

Ялинка на площі Астора тиха і скромна, як і все довкілля долини міста, особливо в холодний грудневий вечір, коли вже й машини сповільнюють свій божевільний танець та й червоні автобуси показуються зрідка, і вогкі білі тумани снуються поміж мурами, як причинні душі.

Тоді саме з тих туманів, із сіризни вечора висуваються дивні покручені фігури й оточують Ялинку мовчазним колом. Товариство збирається справді надзвичайне: в кого борода, як у циганського ватажка, і волосся ковтунами, в кого обличчя, замашене сажею, нагадує маску старокрайового коминяра, а в цього ніс подряпаний, в того очі попідбивані і солідна гуля на лобі...

Про якийсь окреслений фасон у гардеробі шкода й говорити. Ще добре, як на кому теліпається сяка-така опанча чи камізолька, є цілі штани і черевики одновимірного формату. А то буває дуже різноманітне: один черевик республіканський, другий демократичний, на плечах ніби картина з виставки абстрактного мистецтва (значить, латка на латці), та й капелюх десь запроторився на шляху життєвому, на якому так часто доводиться відпочивати, простягнувшись де-небудь у застінку чи таки посеред тротуару...

Тепер уже зайвим буде пояснювати, що довкола Ялинки зібралися хлопці з Бауерів, як каже притча Христова, птиці небесні, що не сіють, не орють, не працюють, але якось живуть, бо на плящину завжди собі зажебрають. В американському красному письменстві ця порода громадян США називається «гобос», а так, у поточній мові, і трішки ніби зневажливо, звать їх «бомами».

Саме в цій частині міста, на Бауерах, знаходяться їхні «готелі», тобто нічні притулки під патронатом Армії Спасіння та інших добродійних місій. І ось, подаючись на нічліг, ці людські злидні линуць з темряви, мов нетлі, до світел розіскреної, блимаючої кольоровими лампочками Ялинки на площі Астора.

І дивна річ: вони можуть отак стояти довкола неї годинами в німому безрусі, мовчки, без одного слова, приглядаючись до грайливих світляних зигзагів, що раз блимають, раз пригасають серед западного чатиння.

Які думи-мрії снуються в цих кудлатих, нечесаних, буйним чупером покритих або й лисих уже головах? Які візії ввижаються їхнім блудним очам, що зайшли імлюю горілчаного чаду?

Може, ввижається не одному казка золотого дитинства — дитяча кімната на Свят-вечір, а в ній, мов на образку в ілюстрованому журналі, усміхнені батько й мати, весела ялинка і гора гостинців під нею. Над дверима завішений вінок з «міслету» — зелені листочки, перетикані червоними ягідками, під сволоком висять панчохи, наповнені горіхами й цукерками, а через вікно в'їжджає в хату червонощокий Санта в санях, запряжених у рогаті реніфери, і так радісно тінть-тінтькають срібні дзвіночки в його небесному запрязі!

Може, у декого в душі дзвонять ці дзвіночки ще й по сьогодні?

Адже всі вони колись були людьми, давно-давно перед тим і поки скотилися на дно. А під брудними лахманами й тавром «бома» лежить у цього і того замкнена на сім печатей власна життєва драма. Цьому зруйнувала життя жіноча зрада, тому — зламана кар'єра, втрачене багатство, невиліковна недуга, розхитані нерви чи бозна-яка хандра. Бувають же тут письменники, артисти, лікарі, офіцери, бізнесмени...

«Не зішкрябуйте тупими ножами іржі з наших душ,— писав один поет із Бауерів, якого потім знайшли неживим у тунелі підземки.— Не питайте тіней, ким вони були, бо тіням байдуже, вони так і так утікають від сонця...»

Від четвертої вулиці надходить «з'єднання» Армії Спасіння: попереду хорунжий — старий дідок з прапором і трубкою під пахвою, за ним крокують в ногу його підкомандні — троє бліденьких дівчат у темно-синіх одностроях Армії. Відділ зупинився біля Ялинки. Дівчата витягли кантички з нотами, дідок заграє на трубці, і в сіризу грудневого вечора поплила коляда про тиху ніч, святу ніч, про боже хлоп'я, що заснуло у вертепі в небесному спокої...

І ось чорні покручені фігури довкола Ялинки заметушились: одні, тверезші та пристойніше зодягнені, приєднуються до хору своїми прохриплими голосами. Ті ж камрати, що замазані сажею, побиті та покривавлені, відсуваються назад у присмерк ночі, ніби вони недостойні в такому жалюгідному вигляді хвалити боже дитятко.

На площі Астора починається дивний концерт і дивне свято — Ялинка для Тіней.
Нью-Йорк, 1973

У ВІДВІДИНАХ В АНДЕРСЕНА

Вчора ходив до Центрального парку і трохи довше затримався над ставком, де пускають кораблики, щоб упевнитися, чи кохані американські діточки не розторожили пам'ятника Ганса Христіяна Андерсена.

Ні, славити Бога, поставлений у 1955 році пам'ятник чи монумент стоїть ще на своєму п'єдесталі і виглядає так, як старший пан, що вийшов на прохід до парку та й сів собі на лавочці спочити.

Біля нього, на лавці, циліндер завбільшки відерка на воду, на колінах розложена книжка. А у стіп знаменитого письменника стоїть задивлене в свого творця, як відлтий з бронзи символ, одне з найменших і найсимпатичніших його героїв — Погане Каченя.

Вражає шляхетна похилена голова письменника і добряче, ласкаво усміхнене обличчя. Пригадується американський комік Дені Кей, що так прекрасно спортретував автора «Білосніжки» в кінокартині «Ганс Андерсен сторі». До речі, якось недавно я вчитав, що Дені Кей є внуком відомої колись у Львові акторки Камінської, що виступала в Жидівському театрі при Сонячній вулиці.

Пам'ятник Андерсена завжди облягає хмара дітвори з батьками і без батьків. Улюбленою забавою батьків є саджати свої потіхи на п'єдесталі чи на колінах старшого пана і так довго їх фотографувати, як довго вистане фільму у фотоапараті. Діточки натомість вибрали собі іншу забаву: тому що пам'ятник є дарунком датських дітей дітям НьюЙорка, кохані нью-йоркчата різних рас і націй вважають своїм добрим правом робити з тим дарунком, що їм подобається.

Отже беруть і лізуть на голову старшому панові з бронзи... І це не жодна гіпербола, а так є насправді: лізуть йому на голову!

Правда, такому малому дробові трудно зразу викарабкатись на голову, отже радять собі так, як альпіністи в горах: пнуться з одного виступу на другий. Насамперед стають на голову Поганому Каченятку, потім дряпаються на п'єдестал або на коліна старшого пана. Тут деякі роблять зупинку — сідають собі на отвореній книжці і задоволено баламкають ногами.

Та інші, більш невгомні, пруть далі! З колін дряпаються на спину Андерсеніві, а далі на потилицю і на голову. А там уже роблять, що хочуть, ці погані каченята! Сідають йому на шию, просто ніби на коняку, товчуть пістолетиками по голові, пробують відлупити кінчик носа, стріляють з бібіганів до вуха. Але конструктори пам'ятника, знаючи добре темперамент американських діточок, мабуть, все те передбачали, тому поставили солідний масивний монумент з граніту й бронзи, що його не так легко ущипнути.

Тому старший пан сидить собі неповорнуто вже близько два десятки років, зі стоїчним спокоєм переносить на своїй спині дитячі герці й пустоти і вибачливо, лагідно посміхається. І є в цьому образі щось глибоко зворушливе, що витискає вам з-під повіки непрошену сльозу: ось геніальний письменник, який мільйонам дітей на світі дарував перлини своєї творчості, тепер ще своїм рукотворним відображенням, своєю фігурою в міському парку служить їм, дітям, за улюблений об'єкт забави...

Може, це ще більше спричиняється до його безсмертя?

Нью-Йорк, 1973

ПОЕТ З БОЖОЇ ЛАСКИ

Дорогі земляки, якщо вас покортить коли-небудь переступити межі «даунтаунської України», ген аж поза Бродвей, я раджу вам уже при тій нагоді заглянути у так зване артистичне містечко Грініч Вільдз, поки ще його не розвалено. Там побачите всякі дива: галереї картин під мурами будинків, мініатюрні театрики, кав'яреньки, бородатих артистів, поетів, «бітників» та інших чудаків. Інколи можете там надібати й загублену українську душу, теж якогось поета чи маляра.

Як же ж, спитаєте, розпізнати їх, тобто, як відрізнити, наприклад, нашого чудака від американського?.. Пояснення: якщо побачите на схрещенні 4-ї авеню і 9-ї, скажемо, вулиці істоту не від світу цього з очима закоханого херувима або святого апостола Івана, а таку тендітну, прозору, що й не треба рентгена, щоб побачити крізь неї наскрізь кам'яницю Ванемейкера; якщо ця істота стоятиме, наче Геракл на розпутті, поміж візочком з бананами та страганом із старими книгами і, тримаючи в руці цупко останнього «кводра», півгодини буде вагатися, що купити: в'язочку бананів чи книжку; і коли врешті, звівши душевну боротьбу, купить збірку сонетів Петрарки чи поезії Кітса — то це буде, безумовно, наш поет!

Ще одне пояснення — чому тут згадка про банани, а не помаранчі, виноград чи що: бо наш поет тільки й ними живиться. Не тому, очевидно, що пан Сурмач проповідує теорію, що в бананах найбільше вітальних складників, а просто тому, що вони з усіх овочів найдешевші. Ну, крім цього, час від часу поет дістає в пекарні черствий хліб і потім рясно скроплює його підсолодженим чаєм. Чайку попиває багацько, бо він — східний українець. На таке вітамінове харчування він не витрачає більше трьох доларів у тиждень. Одежу купує в конторі Армії Спасіння (два і півдолара за костюм, уявіть собі!). Так, що життя майже нічого йому не коштує. Найголовніше, щоб квартиру заплатити!

Знаю, знаю, дорогі земляки, що ви хочете сказати: «Таж то якийсь варіят! А чому він не йде до праці?» Річ ясна — наш поет міг би прекрасно «клінувати» шпиталі, готелі чи інші хмаросяги, що він, зрештою, раніше і робив. «Америка, — як сказав один наш лідер, — це така благословенна країна, що в ній ніколи не забракне мітел для української інтелігенції». Все це правда, все дуже гарно, але я сумніваюся, чи після кількарічної вже бананової дієти наш поет ще годен тримати мітлу в руках...

Втім — послухаймо, що він сам каже:

— Так, так, розуміється, я міг би заробляти на прожиток, як усі нормальні люди, але ж мені, скажу вам правду, ну, шкода марнувати часу не оте «клінування», будь воно прокляте! В мене час дорогий, бо так, знаєте, відчувається, що небагато його в мене залишилось... Тому я волію трішки поголодувати, а робити своє — писати! Нам, знаєте, людям зі Сходу, що пережили стільки голодівок — голод не страшний. Можна звикнути. А от мені ще треба рік добре попрацювати, щоб закінчити другий том «Всесвіту». Перший том критика гарно сприйняла. Я вдоволений. Переклади моїх поезій в англійській та німецькій мовах теж мають добрі рецензії в Європі і тут. Та цим не можна вдовольнитись! Треба дати із себе все-все! Не на те ми покидали Батьківщину, щоб тут закопати й змарнувати Богом дані нам таланти!

— Скажіть, маестро, чи ви не чуєте жалю до громадянства, що не знаходите в ньому

належної підтримки, допомоги?

— Ні, ні! Абсолютно — ні! Борони боже! Наші люди дуже добрі, дуже гарні, тільки бачите, Америка — це така шалена країна, що тут кожен страшенно зайнятий своїми ділами і клопотами... Мені напевно допомогли б, якби я докучав людям, ходив, просив помочі, але ж я просто не смію кого-небудь турбувати: кожен такий зайнятий, кудись біжить, поспішає, то на збори, то на мітинг, то на засідання...

В цьому місці, дорогі земляки, я бачу іронічну посмішку у вас на устах, чую скептичну заввагу: «Ну ви, пане письменнику, очевидно, вигадали собі цього типа. Безперечно, є на всіті всякі чудаки, але таких фантастів, як ваш поет, хіба таких немає в еміграції!»

Не журіться, є й такі чудаки. Живуть тут, поміж нами, топчуть нью-йоркські тротуари, може, інколи в юрбі багатолюдній обтираються до вас ліктями, може, вдивляються у вас очима, що просять трохи більшої до них уважливості, дрібку теплоти серця...

Господь знає, що робить: тому саме, що такі чудаки ходять по землі, наш змеханізований світ набирає ще деякого одуховлення... Тому в людських серцях ще родяться шляхетні відрухи й почування. Тому, здається мені, сонце ясніше світить і квіти так чудесно цвітуть весною, тому дитячий сміх так дзвінко, радісно бренить у міських парках і городах...

Сумно стало б на світі, якби раптом не залишилося на ньому поетів з божої ласки!

Нью-Йорк, 1973